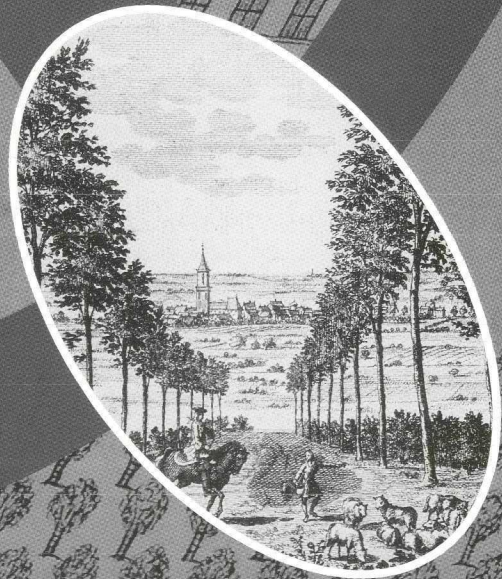

Boscultuur

De esthetische aspecten van bosbouw
op de landgoederen Zuilenstein en Amerongen

Fred Gaasbeek

Het verdwijnen van natuurlijke bossen op de Utrechtse Heuvelrug leidde tot vormen van bosbouw. Op de landgoederen Zuilenstein en Amerongen is vanaf de zeventiende eeuw bosbouw toegepast. Aan deze activiteit waren ook esthetische aspecten verbonden. Op Zuilenstein speelde de jacht en het idee van de jacht een rol in de aanleg van de bossen. De bossen van Amerongen werden in eerste instantie aangelegd

Frederik Leonard Gaasbeek (1961) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij werkte een aantal jaren als auteur, onderzoeker, redacteur en projectleider aan de M(onumenten)I(nventarisatie)P(roject)-reeks van de provincie Utrecht. De laatste jaren is hij werkzaam als freelance onderzoeker en publiceert hij regelmatig op het gebied van architectuur en geschiedenis, monumenten en topografie.

om het landgoed beter te laten renderen. Maar er werd eveneens gestreefd naar een fraai bos waar de vrouwe en heer van Amerongen met hun gezin aangenaam konden verpozen. De romantische natuurbeleving die rond 1770 opkwam was van

invloed op de aanleg van de bossen. De bossen inspireerden de Amerongse schrijfster Elisabeth Maria Post tot lyrische beschrijvingen van de natuur in haar romans en gedichten. In de negentiende en twintigste eeuw werd door toenemende rationalisatie de esthetische kant van bosbouw meer en meer op de achtergrond gedrongen. Slechts een enkele keer werd om redenen van schoonheid voor een speciale aanleg gekozen. Onbewust ontstonden toch lanenpatronen en vormen van natuur die niet gespeend waren van een zekere schoonheid.

Inleiding

Deze bijdrage is geschreven in het kader van het thema 'Natuur & Cultuur'. De provincie Utrecht heeft dit thema gekozen om in het jaar 2000 aandacht te schenken aan culturele voortbrengselen van de mens in wisselwerking met de natuur. Bosbouw is zo'n vorm van interactie tussen mens en natuur. Ten aanzien van het bos moet helaas worden vastgesteld dat deze wisselwerking een dramatisch voorspel heeft gekend. Men kan onomwonden vaststellen dat de mens het bos eerst vernietigd heeft. Van bos dat niet ontstaan is door toedoen van de mens - het zogenaamde oerbos - is binnen de Westerse beschaving nagenoeg niets meer over. De mens was de nemende partij en het oerbos de gevende partij.

Een sprekend voorbeeld van ontbossing in het Sticht zijn de cope-ontginningen. Vanaf de elfde eeuw werden moerasbossen op de veengronden omgezet in landbouwgronden. De kenmerkende verkavelingsstructuren van deze ontginningen zijn nog in vrijwel elke Utrechtse gemeente aanwezig. De bossen op hoger gelegen gronden zoals die op de Utrechtse Heuvelrug werden gebruikt voor het weiden van vee - hetgeen het bos niet ten goede kwam - en de houtkap. Overmatig kappen in combinatie met beweiding, plaggenwinning, branden en stormschade zouden uiteindelijk ook leiden tot de totale ondergang van het bos op de Heuvelrug. Reeds in de zeventiende eeuw is daar geen bos van betekenis meer aanwezig. Op de kaart van de provincie Utrecht uit 1696 tekende landmeter Bernard de Roy kale heuvels met hier en daar een miniem plukje bos.

De schaarste aan hout in de provincie Utrecht leidde tot het bedrijven van bosbouw. Aanvankelijk waren dit vormen van bosbouw die als gelegenheidsoplossingen bestempeld moeten worden en op de lange termijn geen soulaas boden voor het probleem van het houttekort. Men legde bijvoorbeeld eind zestiende eeuw bospercelen aan om de wildstand op peil te houden. Hiermee bestreed men een neveneffect van de ontbossing. Dit was bosbouw als een vorm van wildbeheer. Men kweekte bomen op om als hakhout te dienen. Dit leverde weliswaar op korte termijn hout op, maar dat was alleen bruikbaar als brandhout. Het aanplanten van hakhout is een bedrijfsvorm van bosbouw die men kan omschrijven als pure energiewinning. Het kweken van opgaande bomen ten behoeve van timmerhout kreeg nauwelijks aandacht. Een vorm van bosbouw waarbij men geplante bomen wel tot wasdom liet komen, was de inrichting van lustoorden rondom een buitenhuis. Deze vorm van bosbouw was echter kleinschalig en had meer het karakter van tuinieren. De bomen in de lustoorden werden uiteindelijk wel voor de kap verkocht en meestal als timmerhout gebruikt.

Deze vormen van bosbouw waren lang niet afdoende om het verlies aan oud bosareaal te compenseren, laat staan om te voorzien in de stijgende houtbehoefte. Bos was onontbeerlijk voor de economie in al haar geledingen - ongeveer zoals nu olie - en na verloop van tijd sorteerde het houtgebrek steeds meer effect op de economie. De toestand vereiste een andere aanpak. In het buitenland waar dezelfde problemen speelden, werd allengs overgegaan op werkwijzen die letterlijk en figuurlijk meer hout zouden

snijden. Natuurwetenschappelijke visies, nieuwe landbouwtechnieken en rationeel economisch denken werden in de loop van de zeventiende eeuw gecombineerd om tot een hogere houtproductie te komen. Op basis van opgedane ervaringen en het integreren van verschillende disciplines ontwikkelde de bosbouw zich eind achttiende eeuw tot een wetenschap.

Deze wetenschap werd vanaf het begin gedictieerd door economische wetten en aan de houding van de mens ten opzichte van bos veranderde feitelijk weinig. Bos bleef vooral een equivalent voor hout. De exploitatie van bos bleef voorop staan, maar de neerwaartse spiraal van ontbossing die al bijna haar dieptepunt had bereikt, werd een halt toegeeroepen en geleidelijk aan groeide het bosareaal weer.

De exploitatie van nieuwe bossen was aanvankelijk een zaak van kapitaalkrachtige aristocraten en burgers. Lieden die de middelen bezaten - land en geld - om op grote schaal onvruchtbare grond in cultuur te brengen. Buitenplaatsen groeiden uit tot landgoederen die grotendeels met bos beplant waren.

Dit artikel belicht wat de bosbouwkundige verrichtingen vanaf de zeventiende tot in de twintigste eeuw op de landgoederen Zuilenstein en Amerongen aan (verdwenen) schoonheid hebben opgeleverd. Schoonheid die bewust is nagestreefd en schoonheid die onbedoeld tot stand is gekomen. De tijdspanne van drie eeuwen valt samen met de opkomst, bloei en ondergang van de grote buitenplaatsen in het algemeen. Deze periode geeft ook een evolutie in de bosbouw en in de schoonheidsidealen ten aanzien van bos weer. Het accent zal liggen op lanen en lanenstelsels en de invulling van het bos tussen deze lanen. Behalve de praktijk zal ook de theorie in de vorm van enkele traktaaten aan bod komen. Tevens zal de genoemde evolutie aan de hand van voorbeelden uit de literatuur geïllustreerd worden. Het accent ligt niet op de tuinen in de directe omgeving van een huis, maar op de park- en productiebossen van de landgoederen.

Zuilenstein

*Ridderhofstad in opkomst*¹

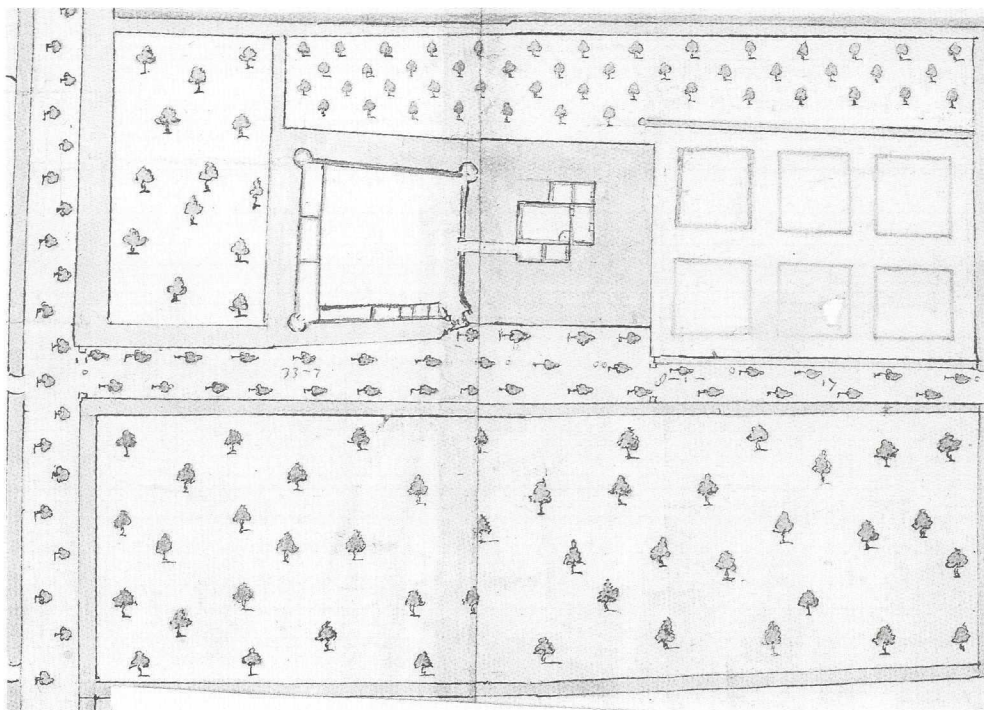
Het huis Zuilenstein tussen Amerongen en Leersum was in de periode 1609 tot 1630 de inzet van een erfeniskwestie. Geertruid van Nijenrode (1523-1605) had de ridderhofstad in 1558 van haar vader Ernst van Nijenrode geërfd. Haar man Goert van Reede van Saesveld (1516-1585), een Overijssels edelman, had een jaar daarvoor de ridderhofstad Amerongen ten oosten van Zuilenstein gekocht. In 1584 werd door het echtpaar testamentair bepaald dat het huis Zuilenstein aan hun dochter Aleid zou toekomen. Bij het overlijden van Aleid zou Zuilenstein aan haar broer Frederik worden vermaakt. In 1605 werd Aleid eigenaresse van de ridderhofstad. Zij verkocht Zuilenstein echter in 1609 aan haar neef Johan van Renesse van der Aa, heer van Dorp en proost van St. Jan te Utrecht. Haar broer Frederik, de heer van Amerongen en erfgenaam van Zuilenstein,

had ernstige bezwaren tegen deze verkoop en bracht de zaak voor het Hof van Utrecht. Toen Frederik van Reede in 1611 overleed, werd Johan van Renesse van der Aa pas beleend met het goed. De proost van St. Jan kon slechts acht jaar in relatieve rust van zijn bezitting genieten. Na het overlijden van Aleid van Reede in 1619, maakte haar neef Godard van Reede, de zoon van Frederik, aanspraak op Zuilenstein. Op erfrechtelijke gronden begon hij de rechtmatigheid van de verkoop van Zuilenstein aan te vechten. Het werd een slepende affaire die in een patstelling geraakte. De Staten van Utrecht en stadhouder Frederik Hendrik grepen in 1630 in. Frederik Hendrik kocht de rechten van beide partijen af voor de som van 35.000 gulden. Met Godard van Reede werd ook overeengekomen dat hij geen bezwaar zou maken tegen het losweken van Zuilenstein uit het gerecht Amerongen. De Staten van Utrecht scheidden vervolgens in 1631 het goed van het gerecht Amerongen af, verhieven het tot een vrije heerlijkheid en schonken de stadhouder de hoge jurisdictie over dit mini-gerecht, waarin nauwelijks mensen woonachtig waren. Zuilenstein werd aldus een vrije heerlijkheid en kwam in prinselijke handen.

Jachtslot

Frederik Hendrik (1584-1647) kocht Zuilenstein als jachtslot. De Oranjes waren gepassioneerde jagers. Willem de Zwijger en zijn drie zoons Filips Willem, Maurits en Frederik Hendrik hadden hun jachtterreinen hoofdzakelijk in de omgeving van Den Haag en Breda. Maar in deze gebieden nam begin zeventiende eeuw de wildstand af door ontbossing en ontginningen. Om het jachtbedrijf nog naar behoren te kunnen uitoefenen, in het bijzonder de parforcejacht waarbij lange afstanden werden afgelegd, moest men uitwijken naar meer schaars bewoonde streken met uitgestrekte heidevelden en wildernis.² Dergelijke gebieden vond men nog in het oosten van de Republiek, te beginnen op de Utrechtse Heuvelrug.

Stadhouder Frederik Hendrik kende de omgeving van Zuilenstein al goed voor hij het slot kocht. De prins had reeds verscheidene malen op de Utrechtse Heuvelrug gejaagd met Rhenen als uitvalsbasis. In 1613 ondernam hij in de omgeving van Rhenen een herenjacht samen met Elisabeth Stuart (1596-1662), de kersverse vrouw van zijn neef Frederik V, keurvorst van de Palts (1596-1632).³ Zij was op doorreis naar Heidelberg waar haar man al naar toe was gespoed om zijn bruid persoonlijk te kunnen ontvangen op zijn paleis. De twee echtelieden kwamen na een onfortuinlijk avontuur als kroonpretendenten van Bohemen in 1621 echter als bannelingen naar de Republiek der Zeven Provinciën terug. De kortstondige status van koning en koningin van Bohemen leverde het echtpaar de spotnamen Winterkoning en -koningin op. Zij vestigden zich in Den Haag maar toogden in de zomer en herfst vele malen naar Rhenen om daar te jagen. Zowel Elisabeth als Frederik waren hartstochtelijke liefhebbers van het jachtrijden. Prins Frederik Hendrik had een goede verstandhouding met het paar en ging regelmatig met ze op jacht. Hij trad zelfs in het jaar dat hij stadhouder werd, 1625, in het huwe-

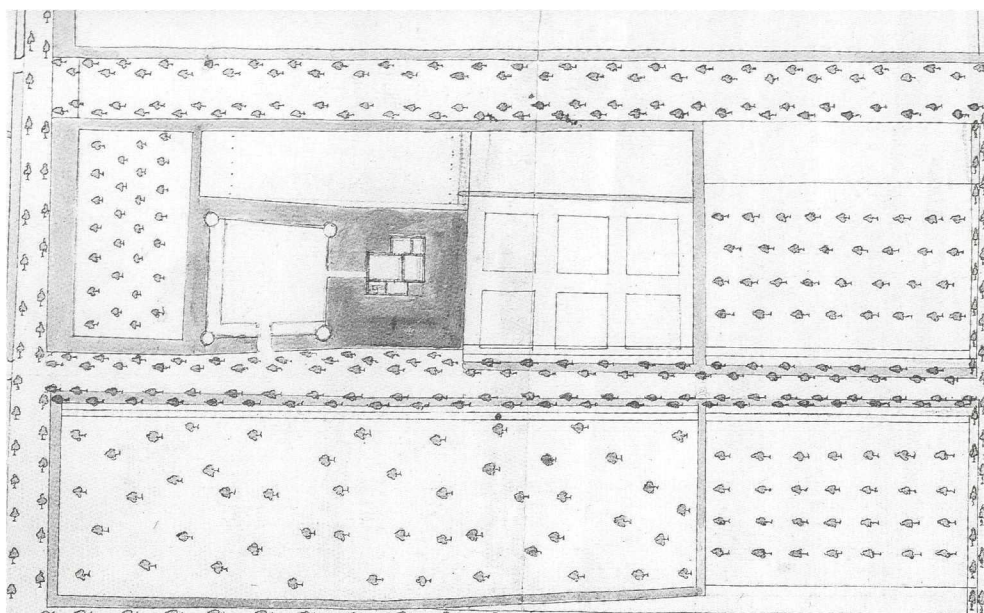
1. Plattegrond van ridderhofstad Zuilenstein en tuin. De plattegrond is vervaardigd in opdracht van prins-stadhouder Frederik Hendrik, die het goed in 1630 verwierf. De ongedateerde tekening geeft de situatie weer voor de grote veranderingen en moet derhalve in 1630 getekend zijn. De maker van de kaart is onbekend. ARA, VTH 3039.

lijk met een van de hofdames van Elisabeth, Amalia gravin van Solms-Braunfels (1602-1675). In 1629 kocht de Winterkoning het voormalige Agnietenklooster en enkele belendende panden in de stad Rhenen. Hij liet deze gebouwen met de grond gelijk maken en bouwde een paleis in maniëristische stijl (gesloopt in 1812) om zijn lange verblijven in Rhenen aangenamer te maken.⁴ Een jaar later kocht stadhouder Frederik Hendrik het hemelsbreed maar tien kilometer verderop gelegen Zuilenstein.

De directe omgeving van Zuilenstein tot 1633

Evenals zijn neef Frederik V van de Palts ontplooidde Frederik Hendrik bouwactiviteiten. De stadhouder liet Zuilenstein transformeren tot een modern comfortabel jachtslot met een fiere toren. Ook de omgeving werd aangepakt: de tuin om het slot onderging een reorganisatie en rondom de tuin werd een parkbos aangelegd. Aan de hand van tekeningen en kaarten die bewaard worden op het Algemeen Rijksarchief is de ontwikkeling van dit parkbos te volgen.

De oudste kaart is ongedateerd, maar moet rond 1630 zijn getekend, aangezien deze opmeting de oude plattegrond van het kasteel weergeeft (afb. 1). Uit rekeningen en andere kaarten blijkt dat Frederik Hendrik namelijk al snel met de verbouwing van het kasteel begon.⁵ De kaart toont ook de situatie van de tuin zoals deze was toen de prins-stadhouder het goed verwierf.

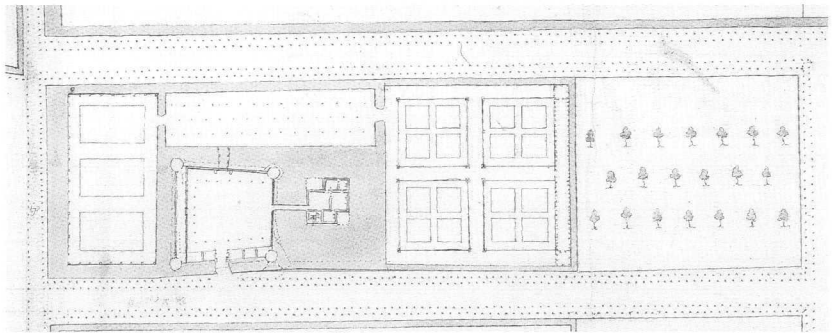

2. Plattegrond van ridderhofstad Zuilenstein en tuin. Op deze ongedateerde en anonieme kaart van omstreeks 1631 zijn zowel uitgevoerde als geplande wijzigingen getekend. De veranderingen binnen de oude omtrek van de tuin zijn daadwerkelijk uitgevoerd, de onderdelen buiten de oude omtrek zijn in ontwerp weergegeven. ARA, VTH 3039.

Het omgrachte huis Zuilenstein ligt in een door sloten gedomineerde rechthoekige tuin. De rechthoek wordt door de oprijlaan in tweeën gedeeld. De as vormt een dwarsverbinding tussen een voetpad naar Leersum in het noordoosten dat buiten de tekening ligt en de Zuilensteinse Zuwe in het zuidwesten. Het huis met de tuin ligt tussen deze twee wegen. De Zuwe is een dijkje naast een sloot dat de grens vormde van de ontginning Ameronger weide ten zuidwesten van de ridderhofstad. Zowel de oprijlaan als de Zuwe zijn van laanbomen voorzien. In het zuidoosten ligt een grote boomgaard die geheel door sloten is omgeven. Direct achter de voorburcht ligt in het zuidwesten een tweede kleinere boomgaard. Ook deze is geheel met water omzoomd. In het noordwesten ligt een langgerekte derde boomgaard. Deze boomakker is op een kleine verbinding na eveneens door sloten van de rest afgescheiden. Tenslotte is er nog ten noordoosten van het kasteel een in zes vakken verdeeld perceel, vermoedelijk de moesen kruidentuin. De kaart biedt helaas geen informatie over de situatie buiten de tuin.

Op een kaart van circa 1631 wordt wel een stuk van de omgeving weergegeven (afb. 2). De tuin is circa 100 meter uitgebreid naar het noordoosten tot aan het genoemde voetpad naar Leersum, de huidige Achterweg/Zuylesteinseweg. De vakken in de uitbreiding ten weerszijden van de oprijlaan zijn ingevuld met bomen. Parallel aan de oprijlaan is aan de noordwestgrens van de tuin een laan getekend met zijdelings een dubbele rij bomen en een grenssloot. Binnen de oude tuin is de langgerekte boomgaard ten noordwesten van het kasteel gerooïd.

Een kaart uit vermoedelijk 1632 laat ongeveer dezelfde situatie zien (afb. 3). De oude

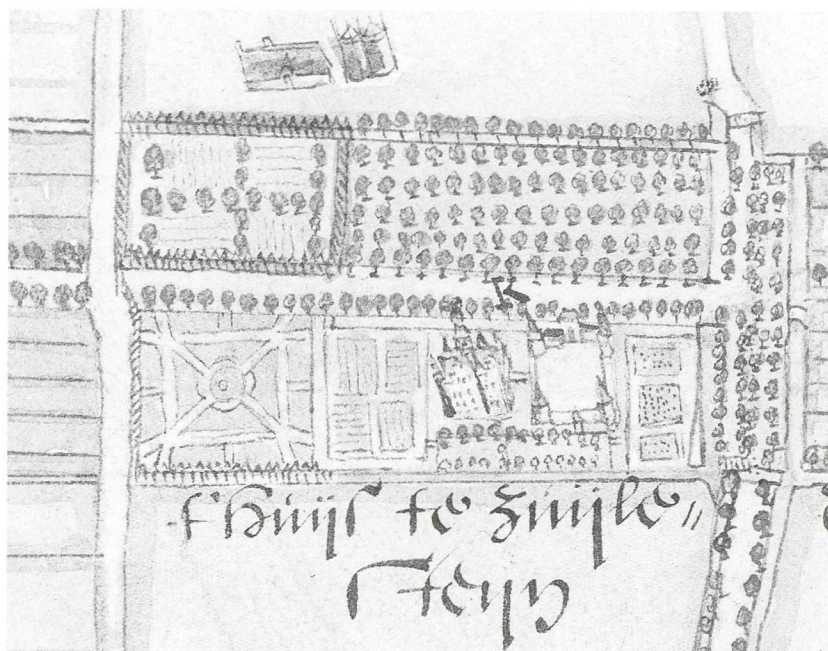

3. Plattegrond van ridderhofstad Zuilenstein en tuin. Op deze ongedateerde en anonieme kaart van omstreeks 1632 zijn eveneens zowel uitgevoerde als geplande wijzigingen getekend. De veranderingen binnen de oude omtrek van de tuin zijn daadwerkelijk uitgevoerd, de onderdelen buiten de oude omtrek zijn in ontwerp weergegeven. ARA, VTH 3039.

moestuin is verbreed met een stuk gerooide boomgaard en tot siertuin ingericht. Het restant van de boomgaard is opnieuw beplant met bomen, waarschijnlijk weer fruitbomen. De kleine boomgaard ten zuidwesten van het kasteel is gerooid en in een moestuin veranderd, onderverdeeld in drie vakken. Een opvallende verandering is dat een stuk sloot langs de Zuilensteinse Zuwe ontbreekt.

Aan de hand van een wel gedateerde kaart is het mogelijk deze twee kaarten uit 1631 en 1632 beter te interpreteren. Het betreft een kaart uit 1633 die is gebaseerd op opmetingen van landmeter Hendrick Verstralen (afb. 4).⁶ Eind februari 1632 werd Frederik Hendrik door de Staten van Utrecht begiftigd met de hoge, middelbare en lage jurisdictie van het aangrenzende rechtsgebied Leersum. Het mini-gerecht Zuilenstein werd hiermee samengevoegd en de twee gerechten vormden voortaan de vrije heerlijkheid van Zuilenstein, Leersum en Ginkel. De reden voor deze herindeling was dat het gerecht Zuilenstein zo klein en dun bevolkt was, dat er geen gegadigden waren voor de rechtbank en de functie van schout. De samenvoeging geschiedde overigens op verzoek van de prins-stadhouder. De kaart van Verstralen geeft niet alleen de grenzen van het nieuwe gerecht aan, maar biedt ook topografische informatie. Uit de meting van Verstralen blijkt dat de kaarten uit 1631 en 1632 deels daadwerkelijke veranderingen aangeven en deels een ontwerp tonen. De veranderingen in de oude tuin zijn inderdaad aangebracht, maar de uitbreiding richting Achterweg is anders ingevuld. Het vak ten noorden van de oprijlaan is een siertuin geworden met een padenstelsel waarin een vierkant, kruis en cirkel zijn verwerkt en het andere vak is nog bouwland waarin enkele assen zijn uitgezet met rijen bomen. De laan met grenssloot parallel aan de oprijlaan is niet gerealiseerd. Wel is de situatie bij de Zuwe gewijzigd. De sloot langs het tuingedeelte is verlegd naar het zuidwesten en de Zuwe is ter plekke verbreed en als bomenveld ingericht. Op de kaart is tevens te zien dat de oprijlaan van Zuilenstein doorloopt tot aan de Hoge weg, de huidige Rijksstraatweg. Het land ter weerszijden van dit stukje laan is nog gewoon bouwland.

Uit de summere gegevens die beschikbaar zijn over Zuilenstein blijkt dat de werk-

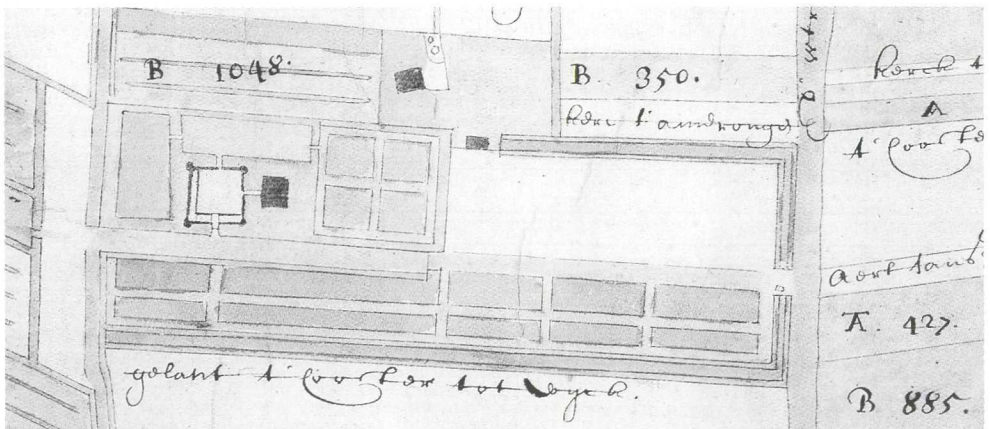
4. Detail van de Caerte vande jurisdictie van de Ridderhoff-stee van Zuylensteyn ende het dorp Leersum van Hendrick Verstralen uit 1633. Deze afbeelding geeft de toestand begin 1633 weer. Opvallend zijn de twee noord-oostelijke vakken. Deze zijn anders ingericht dan op de vorige twee kaarten staat aangegeven. ARA, VTH 3035.

zaamheden aan de tuin tenminste al 25.774 pond hadden gekost, een aanzienlijk bedrag voor die tijd⁷. Bij het werk waren de hovenier van prins Frederik Hendrik, Gijsbrecht Tonissen, en de rentmeesters van de Nassause domeinen IJsselstein en Buren betrokken. Tonissen werd betaald voor het leveren en planten van fruitbomen. Mogelijk was hij verantwoordelijk voor het ontwerp. Die veronderstelling lijkt gerechtvaardigd omdat hij in dienst was van de stadhouder. Het ontwerpen van nieuwe tuinen zal een van de taken geweest zijn waarvoor hij een traktement kreeg. Of Tonissen nu de ontwerper was of niet, Frederik Hendrik was klaarblijkelijk niet tevreden over het resultaat.

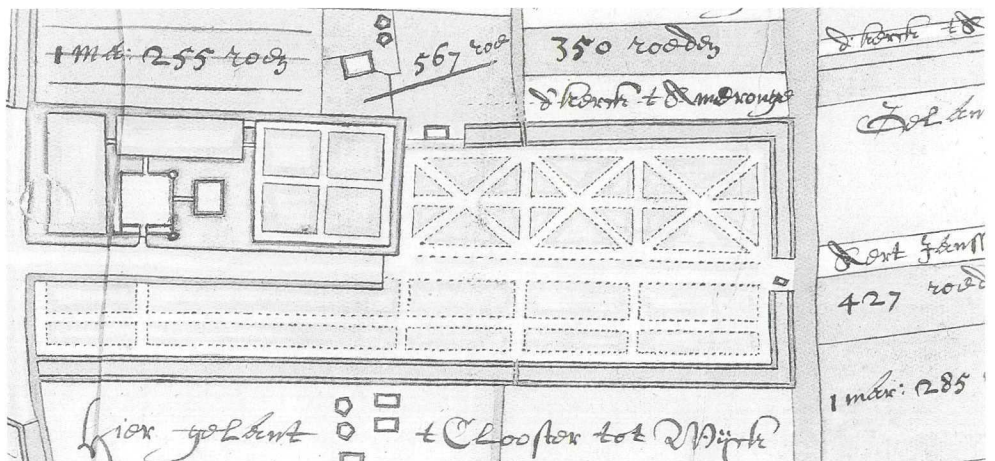
De directe omgeving van Zuilenstein na Mollets bezoek

In de rekeningen van de Nassause domeinen staat dat hovenier André Mollet 26 pond kreeg uitbetaald als vergoeding voor zijn bezoek aan de tuinen van Zuilenstein in 1634.⁸ Na zijn bezoek werd de tuin verder uitgebreid met een parkbos. Het feit dat een gedeelte van de al gerealiseerde aanleg werd verwijderd ten behoeve van het parkbos, toont aan dat het oude plan is gewijzigd en billijkt de aanname dat André Mollet (ca. 1600-ca. 1655) de rest van de nieuwe aanleg heeft ontworpen. Ontwerpen moet men hier dan opvatten als decoratieve uitwerking van de onderdelen binnen een stramien dat al vastlag.

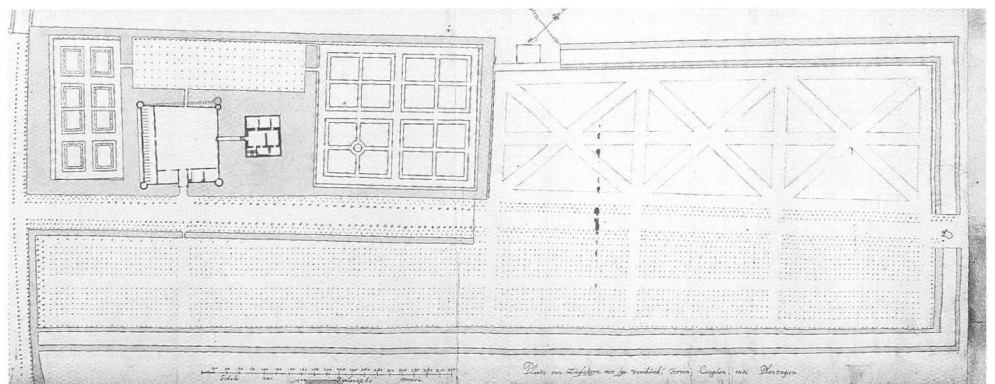
Een wederom ongedateerde kaart, die rond 1637 valt te dateren, toont de volgende fase

5. Detail van een ongedateerde en anonieme kaart waarop de landerijen van Zuilenstein zijn weergegeven. De kaart is hoogstwaarschijnlijk van landmeter Jan van Diepenem en rond 1637 vervaardigd. Op deze afbeelding is de strook ten zuidoosten van de oprijlaan bebost. Het gedeelte ten noordwesten van de oprijlaan tussen de oude tuingrens en de Rijksstraatweg is nog niet ingevuld. ARA, VTH 3036.

6. Detail van een kaart van Jan van Diepenem uit 1639. In het gedeelte tussen de oude tuingrens en de Rijksstraatweg boven de oprijlaan is de aanleg van drie sterrenbossen reeds ingetekend. ARA, VTH 3036.

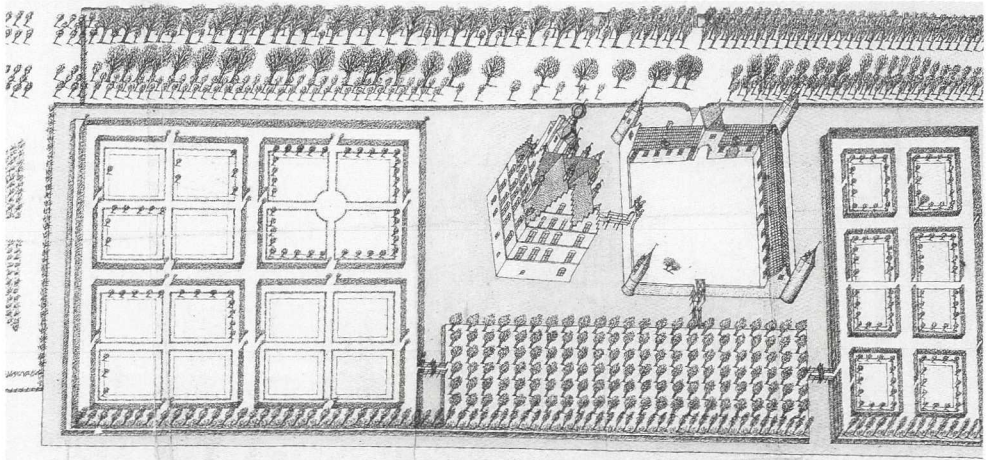

7. Kaart van Zuilenstein met aanleg door Jan van Diepenem uit 1640. Op deze kaart zijn de sterrenbossen en de strook grond tussen de grenssloten nog onbeplant. ARA, VTH 3039.

(afb. 5).⁹ De uitbreiding richting Achterweg en Rijksstraatweg is geheel omgracht met een dubbele sloot. De oude boomgaard ten zuidoosten van de oprijlaan is vervangen door nieuw houtgewas. Ook hierlangs is een begrenzing zichtbaar van een dubbele sloot. De vakken in het verlengde van de oude grote boomgaard, tussen de Achterweg en de Rijksstraatweg, zijn eveneens bebost. Het vak ten noordwesten van de oprijlaan tussen de oude tuingrens en het voetpad, dat als siertuin was aangelegd, is geruimd. Ook het gedeelte tussen de Achterweg en de Rijksstraatweg is nog niet ingevuld. Een kaart uit 1639 van Jan van Diepenem toont weer enige veranderingen (afb. 6).¹⁰ Het opgeruimde vak en het noordwestelijke gedeelte langs de oprijlaan tussen de Achterweg en de Rijksstraatweg zijn samen in drie vakken verdeeld die elk zijn voorzien van drie kruisende paden. Het zijn drie sterrenbosjes waarvan de aanplant, getuige een meer gedetailleerde kaart van Van Diepenem uit het jaar 1640 (afb. 7), nog niet is geschied.¹¹ Ook de strook grond tussen de dubbele grenssloot is nog leeg. Op een kaart van Van Diepenem uit 1641 is wel beplanting aangegeven (afb. 8).¹² Aangezien deze kaart in perspectief is getekend, zijn de bomen te onderscheiden als naald- of loofbomen. In de drie sterrenbosjes en op de begrenzing van het parkbos tussen de dubbele sloot zijn naaldbomen waar te nemen.

André Mollet en het eeuwige groen in perfect gelid

De nieuwe hovenier André Mollet (ca. 1600- ca. 1655) was een telg uit een geslacht van Franse tuinarchitecten dat als zodanig actief was van de zestiende tot de achttiende eeuw. Met name Claude Mollet is bekend als degene die het concept van de parterre tot kunst verhief. Deze voorvader van André bracht het tot Jardinier du Roi onder Henri IV. André Mollet was veelal werkzaam in het buitenland. Hij werkte voor de Engelse koning Jacob I, de stadhouders Frederik Hendrik en Willem II en koningin Christina van

8. Kaart van Zuilenstein met aanleg door Jan van Diepenem uit 1641. Op deze in perspectief weergegeven kaart zijn de sterrenbosjes en de strook grond tussen de grenssloten met naaldbomen beplant. ARA, VTH 3039.

Zweden. In 1651 verscheen te Stockholm zijn traktaat *Le Jardin de Plaisir*. Hierin behandelt Mollet, zonder referenties naar de door hem verrichte werkzaamheden, op zakelijke wijze de tuinkunst. Kenmerkend is dat hij in enkele ideaal-ontwerpen de tuin van een huis geheel door stroken bomen laat insluiten. Bij Zuilenstein is de tuin nagenoeg ook ingekapseld door plantages van houtgewas. Dit had tot doel het omringende (imperfecte) landschap buiten te sluiten. Over het gebruik van bomen geeft Mollet geen opzienbarende informatie. Hij behandelt enkele soorten summier en onderscheidt twee groepen: bomen die in de winter kaal worden en bomen die niet kaal worden.

In deze simpele rubricering schuilt waarschijnlijk wel een van de redenen waarom Mollet de rand van het parkbos voorzag van naaldbomen. De altijd groene kronen slokten de omgeving permanent buiten en zij gaven het park een zeker cachet. Naaldbomen werden toen nog weinig aangeplant of ingezaaid in parken en bossen. In de Republiek van de zeventiende eeuw apprecieerde men de eigenschap van het 'eeuwig-durende' groen echter zeer. Het was een noviteit in de tuinen en bossen. Bovendien werden deze altijd groene boomsoorten, zoals verderop zal blijken, al enige tijd door de fleur van de natie, de Oranjes, toegepast en verspreid. De bewondering voor de naaldboom vindt men in extremo geïllustreerd bij de buitenplaats Nimmerdor die rond 1650 in de omgeving van Amersfoort tot stand kwam. De excentrieke stichter jonker Everard Meyster maakte enkel gebruik van groenblijvende bomen en ontleende de naam van de buitenplaats aan deze eigenschap van naaldbomen. Het boekwerkje dat Meyster uitgaf over de buitenplaats (met groene letters op groen papier!) kreeg als motto een citaat van Vergilius mee, dat door Meyster werd vertaald als: 'Een dorreloos saysoen, een Somer sonder end'.¹³ Dit motto geeft in de kern het algemene gevoel weer over naaldbomen in de zeventiende eeuw. Het groen van naaldbomen brengt de beschouwer in de waan in de lente of zomer te verkeren.¹⁴

Maar Mollet gebruikte de naaldboom bij Zuilenstein ook als puur esthetisch en architectonisch element. De naaldbomen - hoogstwaarschijnlijk waren het grove dennen - hebben lange, rechte stammen en kunnen in een groter aantal op een bepaald oppervlakte worden gepland dan loofbomen. Op de kaart van Van Diepenem uit 1641 (afb. 8) zijn de percelen met naaldbomen met een grotere dichtheid weergegeven dan de rest. Het visuele effect is totaal anders dan bij loofbomen. De bodem is niet bedekt met begroeiing, de bomen zijn bijna gelijkvormig, de kronen groeien ineens tot een geheel gesloten dek en de dicht opeengepakte rechte stammen zonder lage takken bieden perspectivisch haast wiskundig gemodelleerde verschietsen. Het geheel met zijn masten in gelid doet architectonisch aan en dat is precies wat zo gewaardeerd werd in de formele tuinstijl van die tijd: levend materiaal dat een architectonische uitdrukking heeft. Bomen en bouwwerken smolten samen tot een afgerond geheel; de integratie van natuur en cultuur.

Sterrenbossen

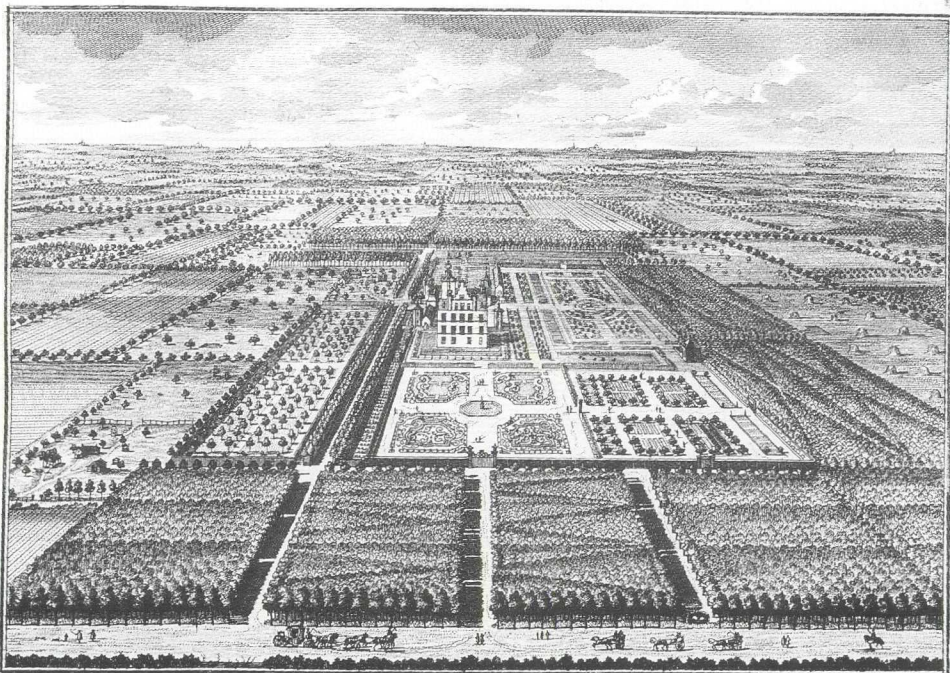
De drie sterrenbosjes van naaldbomen met de kruisende lanen van Zuilenstein wijken enigszins af van sterrenbossen zoals ze later werden gerealiseerd. Bij sterrenbossen in barokke parken wordt de blik via zichtassen naar een bepaald punt geleid en is het sterrenbos ingeweven in een netwerk van paden. Het punt waar de lanen samenkomen, is voor de wandelaar een van de hoogtepunten van zijn gekuier door het park. Deze elementen vindt men niet terug op Zuilenstein. De zichtassen leiden de blik naar niets bijzonders en vanaf het middelpunt zijn de assen erg kort, ongeveer 40 meter. Bovendien zijn de lanen niet ingericht om te wandelen. Er staan alleen naaldbomen langs de paden en die werpen door hun kroonvorm nauwelijks schaduw over de weg. De sterrenbosjes van Zuilenstein hebben van alles te maken met het oude gebruik van sterrenbossen, namelijk de jacht. Stervormige padenstelsels werden aanvankelijk aangelegd om vanaf het middelpunt het wild dat de paden overstak te observeren en af te schieten. Dit kon vanuit een observatiepost geschieden of gewoon vanaf de grond. Een mooi voorbeeld van een sterrenbos waarbij de jacht een rol speelde was in het park van het Princenhof, een Nassaus Domein bij Breda. Op een heuvel bouwde prins Maurits daar in 1620 een jacht- en speelhuis. Het was een achzijdig bouwwerk waarop acht lanen van een sterrenbos uitkwamen. Elke gevel bood uitzicht over een laan. Het sterrenbos sloot aan op het Belcrumse bos waarin een omheind wildpark aanwezig was. Vanuit dit park kon men herten en reeën loslaten voor de jacht.¹⁵ Ook Zuilenstein was een jachtslot en het lijkt erop dat Mollet een bosbouwkundig element dat met de jacht te maken had, op tuinschaal heeft geformaliseerd en in de aanleg van het parkbos heeft verwerkt. De drie sterrenbosjes zijn weliswaar te klein voor de jacht, maar refereren wel aan dit adellijk tijdverdrijf en duiden daarmee ook de functie van Zuilenstein. Mollets sterrenbosjes zijn daarmee als 'overgangssterrenbossen' te typeren. Hij heeft aan een functioneel gegeven een esthetische waarde gevoegd, maar de vorm - afgezien van de schaal - ongewijzigd gelaten. Latere ontwikkelingen zouden het sterrenbos nog meer esthetiseren door vorm en toepassing te veranderen.

In het traktaat over tuinkunst van Dezallier d'Argenville, *La Théorie et la Pratique du Jardinage*, dat voor het eerst verscheen in 1709, wordt tenslotte nog een interessante verbinding gelegd tussen de jacht, naaldbomen en schoonheid. Dezallier d'Argenville schrijft dat naaldbos het mooiste bos is dat er bestaat en dat dit type bos vroeger werd gebruikt om grote jachtbossen van te maken. Hij beweert dat het gebruik van naaldhout in siertuinen nog zeldzaam is.¹⁶ Deze opmerkingen verklaren niet alleen nogmaals de beweegredenen waarom naaldhout is gebruikt: schoonheid en bijzonderheid (uiting van welvaart en positie), maar maken ook duidelijk dat sterrenbossen en naaldhout door de jacht aan elkaar gerelateerd zijn.

Loofbomen

In het parkbos van Zuilenstein werden ook talloze loofbomen geplant. Het bomenveld

op de Zuwe en de gehele strook haaks hierop, tussen de Zuwe en de Rijksstraatweg ten zuidoosten van de oprijlaan, waren voorzien van loofbomen. Op de perspectieftekening van Van Diepenem (afb. 8) staan langs de oprijlaan nog oude loofbomen van voor de transformatie en nieuwe loofbomen. In de rekeningen wordt slechts één type boom genoemd, de iep. Waarschijnlijk werd deze boom als laanboom gebruikt. De iep of olm heeft namelijk een aantal eigenschappen die hem ooit tot favoriet maakte als boom langs paden en wegen. Een iep groeit hard en levert desondanks taai en fijn hout op. Dat hout was vroeger zeer gewild bij meubelmakers. Als iepenhout gepolitoerd wordt, lijkt het enigszins op mahoniehout. De iep kan tegen strenge kou en is ook goed bestand tegen felle winden. Verder kon de iep als geen andere boom het zware dreunen van met paarden bespannen rijtuigen verdragen en werden de wortels niet aangetast door de mestaardige bestanddelen die op de laan vielen. De boom vergt dus weinig verzorging en de kans dat hij tot een volwassen exemplaar uitgroeit is groot. Om die redenen werd de iep of olm als een van de best renderende bomen gezien. Een andere eigenschap die werd gewaardeerd, in het bijzonder op buitenplaatsen, was zijn schoonheid. Heden ten dage is de boom door de iepziekte sterk op zijn retour. Welke bomen aanwezig waren in het bomenveld op de verbrede Zuwe en zuidoostelij-

*Vue Generale de la Maison, Jardins,
& Plantages de Zuylestein.*

*Generaal gesigt van het Huis, Tuinen,
en Plantagien van Zuylestein.*

9. Vogelvlucht van de buitenplaats Zuilenstein. In het midden voor de sterrenbossen van Mollet. De L-vormige strook bebossing rechts hiervan is aan het eind van de zeventiende eeuw aangelegd. Gravure van Daniël Stoopendaal uit omstreeks 1710. HUA, TA 2070-2 (1).

ke strook is niet bekend. Een kopergravure van Daniël Stoopendaal uit 1710 of kort erna, die de buitenplaats in vogelvlucht toont, biedt geen bruikbare en betrouwbare informatie (afb. 9).¹⁷ Het bomenveld op de Zuwe is inmiddels gerooid en tot visvijver vergraven. In de zuidoostelijke strook heeft het vak dat aan de Zuwe grensde een agrarische bestemming gekregen en staan nog maar enkele bomen. Het langgerekte vak daarboven heeft weer een bestemming als boomgaard gekregen omdat de fruitbomen ten noordwesten van het kasteel zijn gerooid ten behoeve van een nieuwe siertuin. Alleen de vakken tussen de Achterweg en de Rijksstraatweg zijn nog als bosketten (bosjes) ingericht. De bomen zijn echter zo schematisch getekend dat onmogelijk is vast te stellen om welke soort het gaat. Bovendien is het goed mogelijk dat er na 70 jaar al weer nieuwe bomen staan, omdat de meeste loofbomen in bosketten binnen een omlooptijd van 70 jaar gekapt worden.

Uitbreiding en stilstand

De tuin- en parkaanleg op de kaart van Jan van Diepenem uit 1641 (afb. 8) is de situatie waarin de buitenplaats zich bevond, toen Frederik Hendrik Zuilenstein schonk aan zijn onwettige zoon Frederik van Nassau (1624-1672).¹⁸ Frederik van Nassau aanvaardde het geschenk in dank en noemde zich voortaan Van Nassau-Zuylestein. Frederik stond op goede voet met Frederik Hendriks wettige zoon, zijn halfbroer prins Willem II (1626-1650) en zou na diens vroegtijdige dood tot gouverneur van diens zoon prins Willem III (1650-1702) worden benoemd. De beide Willems kwamen geregeld op Zuilenstein om de jacht te beoefenen. Frederiks zoon Willem van Nassau-Zuylestein (1649-1708) erfde Zuilenstein in 1672 nadat zijn vader was gesneuveld bij Woerden. Hij breidde het parkbos en de tuin aan het einde van de zeventiende eeuw uit. De nieuwe heer van Zuilenstein spiegelde tuin en park als het ware langs de noordwestelijke grens en maakte de aanleg min of meer symmetrisch. Tuin en park werden hierdoor twee keer zo groot. De bosketten die het nieuwe tuingedeelte omzoomden werden deels weer uitgevoerd als sterrenbossen. Tussen de Zuwe en Achterweg lag een cluster van vier langgerekte bosvakken. De diagonale lanen in deze vakken zijn lang en enkele lanen liggen in elkaars verlengde, zodat veel meer dan bij de sterrenbossen van Mollet een axiale werking optreedt. De bosketten tussen de Achterweg en Rijksstraatweg worden volgens het vogelvluchtgezicht van Stoopendaal (afb. 9) enkel door haaks op elkaar staande lanen doorsneden. Hoewel de uitbreiding in detaillering verschilt, leunt de nieuwe uitleg nog zwaar op het oude concept, dat in Hollandse geest werd geschapen en door Mollet in vroege Franse formele stijl decoratief werd uitgewerkt. Typische Hollandse elementen zoals sloten verdwenen weliswaar in de uitbreiding, maar daar kwamen andere waterpartijen voor terug. Opvallend is vooral de hoeveelheid bos, want nog steeds was het op landgoederen niet gebruikelijk om grote plantages op te richten.

Reeds eerder is gewag gemaakt van de veranderingen aan de andere zijde van het parkbos aan de hand van de gravure van Stoopendaal uit omstreeks 1710. Die afbeelding

gaat vergezeld van een serie gezichten in het park en omgeving die op details afwijken van datgene wat op de vogelvlucht is afgebeeld (afb. 11 en 12). Men kan zich afvragen of de afbeeldingen wel volledig betrouwbaar zijn. Waarschijnlijk heeft Stoopendaal het een en ander geïdealiseerd en niet consequent uitgewerkt in alle prenten.

Aan de structuur van tuin en park werd na de uitbreiding weinig meer veranderd. Dit kwam doordat het huis Zuilenstein in de achttiende eeuw niet meer door de familie Van Nassau-Zuylestein werd bewoond. De tweede telg uit het geslacht Van Nassau-Zuylestein, Willem, was zeer nauw bevriend met Willem III van Oranje en tijdens de slag bij Neerwinden in 1693 redde hij zelfs het leven van zijn neef. De koning-stadhouder verhief hem in de Engelse adelstand en de tot Engelsen genaturaliseerde kinderen van Willem van Nassau-Zuylestein bleven permanent in Engeland wonen. Zuilenstein werd verhuurd. Zij konden het goed niet verkopen vanwege een schenkingsbepaling van Frederik Hendrik dat Zuilenstein te allen tijde in bezit moest blijven van zijn afstammelingen. De ridderhofstad met tuin en park werd wel onderhouden maar er werd niet meer geïnvesteerd in verfraaiingen en vernieuwingen. De modes gingen aan Zuilenstein voorbij. De laatste telg van het geslacht Van Nassau-Zuylestein stierf in 1830. Zuilenstein kwam in handen van George C.H. van Reede die via de vrouwelijke lijn aan dit geslacht geparenteerd was. Van Reede was eigenaar van het landgoed Amerongen en woonachtig op het gelijknamige kasteel. Ook hij en zijn nazaten verhuurden Zuilenstein en lieten alles in de oude staat. Aan deze situatie kwam tot diep in de twintigste eeuw geen verandering. Het gevolg is dat de hoofdstructuur van de formele aanleg van tuin en park tot op de dag van vandaag behouden is gebleven.

Cultuurhistorisch is deze stilstand van groot belang geweest. Zuilenstein is een van de best bewaarde Hollands-classicistische tuinen. De aanleg is uniek door de mate waarin en waarop bosketten in het ontwerp zijn verwerkt. Het oudste gedeelte van de Zuilensteinse aanleg is een breuk met de maniëristische ontwerpen in de stijl van Vredeman de Vries en een voorbode van de barokke stijl van tuinarchitect La Nôtre. Zuilenstein is derhalve als fase in de ontwikkeling van de tuinarchitectuur belangrijk. De combinatie van Franse tuinelementen met Nederlandse tradities, zoals het gebruik van sloten, zien we bij La Nôtre terug in het gebruik van waterparterres. Ook het assenstelsel en de relatie tussen architectuur en geboomte zijn elementen die bij La Nôtre tot perfectie zijn gebracht. Bij Mollets werk is de samenhang tussen het kasteel, de lanen, de bosketten en sterrenbossen minder sterk. Er ontbreekt een overkoepelend verband tussen de onderdelen. Juist hieraan ontleent de aanleg van Zuilenstein zijn charme. Het is een exponent van de zoektocht naar perfectie, een ideale tuin die net geen ideale tuin bleek.

Het Wafelijzer

Op de kaart van Hendrick Verstralen uit 1633 (afb. 10) is een interessant bosbouwkundig element aanwezig. Vanaf de Hogeweg of tegenwoordige Rijksstraatweg ligt in het ver-

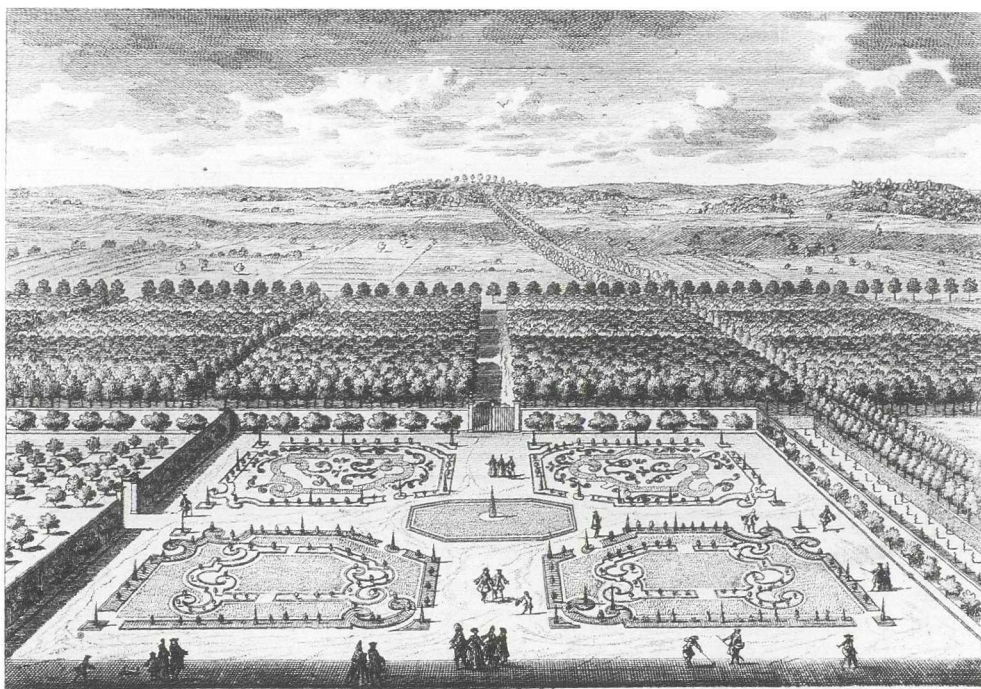

10. Detail van de Caerte vande jurisdictie van de Ridderhoff-stee van Zuylensteyn ende het dorp Leersum van Hendrick Verstralen uit 1633. Op deze uitsnede van de kaart is het pad zichtbaar in het verlengde van de oprijlaan en het bos waarlangs dit pad voert. ARA, VTH 3035.

lengde van de oprijlaan van Zuilenstein een pad dat over de Heuvelrug voert naar de Ginkel. Dit pad loopt op de Heuvelrug langs een bos. Het bos is ongeveer 300 meter lang en tussen de 150 en 200 meter breed. Het is het enige stuk bos dat op de Heuvelrug is getekend en ligt op de plek dat later het Wafelijzer wordt genoemd. In het bos staat op de kaart geschreven 'Borghemr Wee Bosch'. Deze tekst vertelt ons dat het bos destijds in bezit was van Johan van Weede (1584-1658), burgemeester van Utrecht vanaf 1626.

De situatie die Verstralen weergeeft zal dezelfde zijn als die van vóór de koop van Zuilenstein door stadhouder Frederik Hendrik in 1630. Het is aannemelijk te veronderstellen dat het bosje van Johan van Weede is aangelegd, aangezien het op een plek is gesitueerd waar bij ontbossing de eerste kaalslag plaats vindt, namelijk naast de bouwlanden op de eerste helling van de Heuvelrug. Dat ontbossing heeft plaats gevonden blijkt uit de weergave van de heuvels op de kaart van Verstralen: kaal en schematisch met lage vegetatie (heide) aangegeven. Mogelijk is het bos aangelegd als geldbelegging of als een soort wildreservaat ten behoeve van de jacht.

De ongedateerde kaart van hoogstwaarschijnlijk landmeter Jan van Diepenem die rond 1637 valt te dateren (afb. 5), toont grote veranderingen ten opzichte van de kaart van Verstralen. Opvallend is dat het pad vanaf de Hogeweg langs de wildbaan richting Ginkel niet is weergegeven. Op de plek waar het pad behoort te lopen, zijn percelen grond getekend met de namen van de eigenaren of pachters. Op een kaart van Van Diepenem uit 1639 (afb. 6) is dat eveneens het geval maar daar is aansluitend met een stippellijn het tracé van een schapendrift weergegeven. Het pad was dus wel degelijk

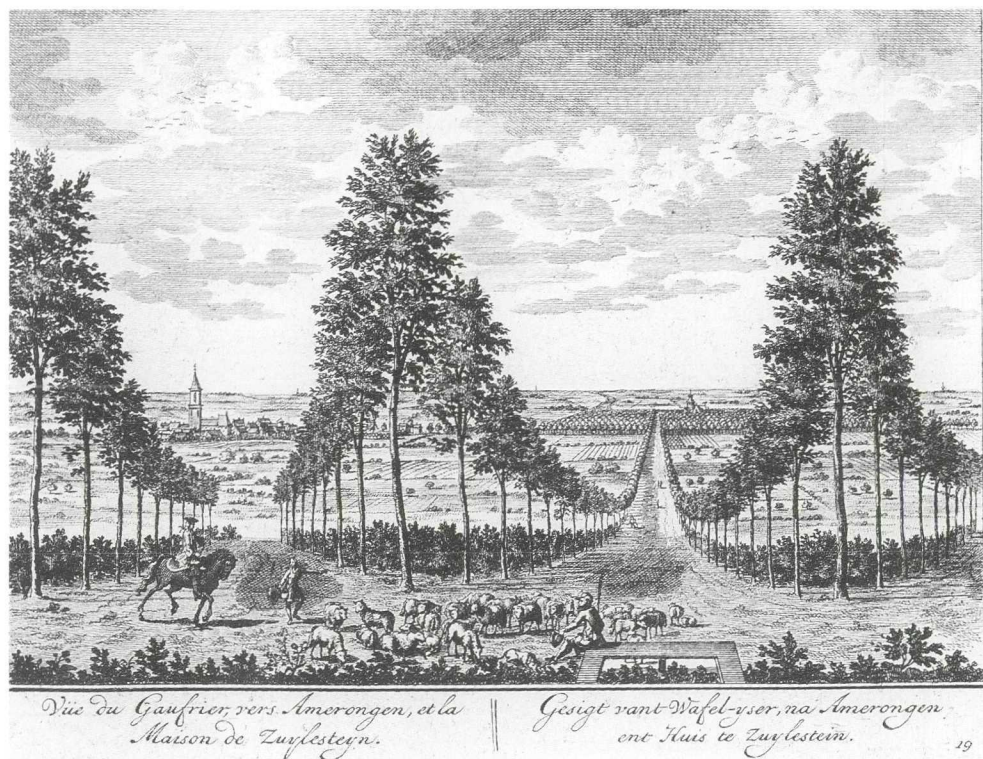
Vue de la Maison vers la Montagne.

Gezicht van't huis, naat gebergte.

14

11. Gezicht vanuit de tuin van Zuilenstein richting het Wafelijzer. Gravure van Daniël Stoopendaal uit omstreeks 1710. HUA, TA 2070-2 (14)

aanwezig maar werd niet als essentiële informatie voor de kaart beschouwd. Op de kaart van circa 1637 is naast het Weedebos een strook bebossing getekend met de tekst: 'nieuwe plantage'. De bebossing aldaar behoort nu tot Zuilenstein en is uitgebreid. Klaarblijkelijk is men begonnen met de aanleg van het bos dat de naam het Wafelijzer zou krijgen. Het Wafelijzer is volgens latere kaarten een rechthoekig bos waarnaar vanaf de Hogeweg/Rijksstraatweg in het verlengde van de oprijlaan van Zuilenstein een kaarsrechte weg liep, die de naam Kopse laan kreeg en tegenwoordig meer bekend is onder de naam Zuilensteinse laan. De laan is aangelegd op de oude schapendrift. Op zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten ziet dit geschapen landschapselement eruit als een wafelijzer. Ook in het echt was deze vorm te ervaren omdat het Wafelijzer tegen de oplopende zuidelijke stuwwalhelling lag, zo'n 30 tot 40 meter boven het niveau van het park van Zuilenstein. Op een gezicht van Daniël Stoopendaal vanuit het park van Zuilenstein is dat goed te zien (afb. 11). Het Wafelijzer is voor eerst weergegeven op een kaart uit 1664. Op de *Nieuwe Caerte vande Provincie van Utrecht* van Bernard de Roy uit 1696 is het wafelijzer met een stippellijn getekend.¹⁹ Dit is niet alleen gedaan om de plaats aan te duiden, maar ook om aan te geven dat het Wafelijzer een afgeperkt gebied was. De functie van dit bos was namelijk wildbaan of wildreservaat. Het wild mocht het bos niet verlaten omdat het anders verloren zou kunnen gaan én omdat het

12. Gezicht vanuit het Wafelijzer richting Zuilenstein en Amerongen. Gravure van Daniël Stoopendaal uit omstreeks 1710. HUA, TA 2070-2 (19)

schade aan de gewassen kon aanbrengen. De afgrenzing met de omgeving geschiedde door middel van hout- of wildwallen. Dit zijn diepe greppels met een dichtbegroeide wal. Het struikgewas of hakhout is soms verder ondoordringbaar gemaakt door twijgen door het struweel te vlechten. Een houtwal bestaat in de regel uit twee greppels met in het midden begroeiing en heeft een breedte van twee tot vier meter. Bij een wildwal is nog een derde greppel aanwezig en een extra begroeide wal. Wildwallen kunnen een breedte hebben van 10 tot 12 meter. Op een gedeelte van de grens van het voormalige Wafelijzerbos zijn nog steeds sporen aanwezig van een wal met wallichaam.²⁰

Er is door Stoopendaal ook een gezicht vanuit het Wafelijzer getekend (afb. 12). Merkwaardig is dat Stoopendaal het bos als een soort sterrenbos weergeeft. In het midden is de Kopsse laan richting Zuilenstein weergegeven en links is een korte as gericht op Amerongen. Rechts is nog een stukje laan zichtbaar. Er zijn slechts twee kaarten die in de rechthoek van het Wafelijzerbos een sterrenbos aangeven. Dit zijn ongedateerde militaire kaarten uit 1789 en 1790/1800 waar bij de rand van de kaarten nog net het Wafelijzer is getekend (afb. 18 en 19).²¹ Het gaat om een sterrenbos met acht lanen. De noordelijke helft van het Wafelijzerbos is uitgebreid. Begin negentiende eeuw is het sterrenbos verdwenen. Op het eerste kadastrale minuutplan is de zuidelijke helft van

het Wafelijzer gekapt en de noordelijke helft verder uitgebreid.²² In deze helft is een rechthoekig assenstelsel aangelegd. Volgens het kadaster bestond het uitgebreide restant uit naaldbos.

Wanneer het Wafelijzer van een stervormig lanenstelsel is voorzien, is onbekend. Mogelijk is dat al snel na 1637 gebeurd toen men met de aanplant van het bos bezig was. Indien dat daadwerkelijk het geval is geweest, zal het padenstelsel een dubbele recreatieve functie hebben gehad. Gelegen in een wildbaan zal het voor de jacht hebben gediend, zoals eerder aan de orde kwam, terwijl men daarnaast door de hoogte via de lanen boeiende vergezichten had. Die vergezichten waren er overigens niet naar het noorden, waar de stuwwalhelling nog verder omhoog liep. Wanneer het bos 500 meter verderop was aangelegd, dan had het wél op het hoogste punt in de omgeving gelegen. De positionering van het Wafelijzer toont aan dat men niet de prioriteit gaf aan de best mogelijke axiale werking van het sterrenbos. Dit gegeven kan echter ook te verklaren zijn uit de aanvankelijke afwezigheid van een lanenstelsel. Mogelijk heeft het Wafelijzer aan het einde van de zeventiende eeuw samen met de tuin een transformatie ondergaan. Op de gravure van Stoopendaal staan langs de lanen opgaande bomen. Achter deze bomen is laag hakhout getekend. Dit is in ieder geval een indicatie dat het Wafelijzer rond 1710 geen naaldbos was. De aanwezigheid van hakhout betekent wel dat men het Wafelijzer niet meer als jachtterrein in gebruik had. Een bos waar men de jacht beoefende, bestond meestal uit opgaande bomen. Kreupelhout hinderde de jagers en drijvers te veel. Het accent was dus verschoven van jacht naar economie (hakhout) en vermaak (vergezichten). Op zich lijkt dat niet vreemd, de tijd dat de Oranjes voor de jacht langs kwamen was voorbij en de nieuwe huurders van Zuilenstein zullen niet altijd gerechtigd zijn geweest om te jagen. Nu de familie Van Nassau-Zuylestein niet meer op Zuilenstein vertoefde, was het profijtlijker om de opgaande bomen te verkopen en beter renderend hakhout te planten.

Dat het recreatieve aspect van uitzicht-genieten in de achttiende eeuw een rol speelde op het Wafelijzer, bewijst de stenen tafel op het kruispunt van de lanen. Stoopendaal tekende nog op de voorgrond een stuk van een stenen plaat. Het is een stenen tafel waarop stond aangegeven wat men in de verte zag. Dergelijke stenen tafels om points de vue of vista's toe te lichten, werden wel vaker in sterrenbossen geplaatst. Op het landgoed Sparrendaal te Driebergen was ook zo'n tafel aanwezig in het sterrenbos.

Het mastbos

Keren we terug naar de kaart van Verstralen uit 1633 (afb. 10) dan zien we achter het bomenveld op de Zuwe bij Zuilenstein in de ontginning Ameronger weide enkele percelen bouwland getekend. Bij dit bouwland staat aangegeven dat het om de akkers van Zuilenstein gaat. Door de akkervelden lopen met bomen beplante paden. De percelen binnen de ontginning Ameronger weide zijn in dezelfde lengterichting als de tuin en de oprijlaan van Zuilenstein getekend. In werkelijkheid moeten deze geren ten opzichte

HOUTVERKOOPING

van de Heerlijkheid
ZUYLESTEIN.

Notaris **J. W. VAN WIERINGEN**, te AMERONGEN, zal publiek verkoopen, op **Donderdag 3 Januari 1889**, 's namiddags te 2 ure, in het logement »**KING WILLIAM**», te **LEERSUM**, voor de HoogGeboren Vrouwe van **Zuylestein**,

de navolgende perceelen **HOUT**, op de goederen, behorende tot den **HUIZE ZUYLESTEIN**, als:

- 4 perce. Sparrendunsel bij H. v. d. Meent;
- 9 » idem op Ginkel;
- 6 » idem op den Kop;
- 1 » gehakte Sparren idem;
- 10 » Sparrendunsel in den Berg;
- 1 » gehakte Sparren en Toppen in den Vischhoek;
- 4 » idem in den Eng;
- 1 » Eiken-Hakhout (de wallen bij H. van de Meent);
- 3 » idem langs Bergsteeg;
- 4 » idem in den Eng;
- 2 » Elzen-Hakhout op den Hoogen Zuwen;
- 10 » drooge Beuken-Takkebossen bij W. van Ruiswijk;
- 1 » Wilgenrijs aan den Lekdijk;
- 2 » zware Ypenboomen op de Essensteeg;
- 2 » Peppelenboomen aan de Ameronger Wetering;
- 5 » Eikenboomen in het Mastbosch;
- 4 » Beukenboomen idem;
- 1 » idem langs de Gracht;
- 1 » Eikenboomen idem;
- 1 » Beukenboomen bij T. Ploeg;
- 1 » Dennenboomen (hjne) in den tuin;
- 3 » Eikenboomen op Waaienstein;
- 1 » Essenboomen idem;
- 1 » Beukenboomen aan den straatweg;
- 1 » Ypenboom en Eikenboom idem.

Alles in de gemeente **LEERSUM**.

Aanwijzer **ARIE VAN DIJK**, te Amerongen.

 Zij, die hun verschuldigde van vorige verkooping niet vóór de verkooping hebben voldaan, zullen niet als koopers worden toegelaten, tenzij hun daartoe door den HoogGeboren Heer G. Graaf **BENTINCK** vergunning is gegeven.

Tot betaling van het verschuldigde der verkooping van vorige jaren zal zitting worden gehouden op het Kantoor van het Kasteel **AMERONGEN**, op **Woensdag 2 Januari** en **Donderdag 3 Januari 1889**, van 's voormiddags 10 tot 's namiddags 1 uur. Zegt het voort!

13. Advertentie van een 'Houtverkoop van de Heerlijkheid Zuylestein' op 3 januari 1889, De Amerongsche Courant, 25 december 1888.

van het blok waarop zich de tuinen en het kasteel bevinden. Op de kaart is door een fout van landmeter Verstralen deze schuine richting niet aangeven. De kaart van circa 1637 (afb. 5) is op dit punt wel juist. Een perceel in de akkers van Zuilenstein blijkt op deze kaart te zijn bebost. Op het bewuste erf staat 'mastbos' geschreven.

Met mastbomen werden grove dennen bedoeld. Deze bomen werden in de zeventiende eeuw meestal verkregen door middel van bezaaiing, een praktijk die een eeuw eerder door Duitsers rondom Breda was geïntroduceerd. Een direct gevolg van deze activiteiten was het ontstaan van het Mastbos ten zuiden van Breda. Dit bos lag op een Nassaus domein en zou de leverancier worden van dennenzaad voor verscheidene bebossingsprojecten.²³ Ook het zaad voor het mastbos bij Zuilenstein zal daar vandaan zijn gekomen.

Over de noviteit en waardering voor de grove den in de zeventiende eeuw is al gesproken. Dit mastbos zal met minder esthetische bedoelingen zijn aangelegd dan de naaldbomen in het parkbos. Het was een productiebos dat moest renderen. Opvallend is dat vruchtbare akkergrond is gebruikt om het bos te realiseren. Dit is een geheel andere benadering dan men doorgaans gewend is. Vruchtbare grond kan men met akkergewassen beter laten renderen dan met bomen die een omlooptijd hebben van verscheidene decennia. Het illustreert dat men op Zuilenstein vanuit een ander perspectief het landgoed bestierde. Het is niet onmogelijk dat het mastbos oorspronkelijk was opgezet als kwekerij voor jonge naaldbomen, die later in een net plantverband werden gepoot in het parkbos van Zuilenstein. Het perceel zou in ieder geval bebost blijven en andere akkerpercelen werden eveneens tot bos omgevormd. Op de plek van het mastbos

werden later niet alleen naaldbomen geteeld. Uit openbare houtverkopingen in de negentiende eeuw blijkt dat het mastbos ook eiken- en beukenbomen telde (afb. 13).²⁴ In de omgeving van het mastbos werden in de achttiende en negentiende eeuw verscheidene percelen bebost. In de Ameronger weide bij Waayenstein, de ridderhofstad in Amerongen die in 1696 bij het landgoed Zuilenstein werd gevoegd, lagen bospercelen die in hoofdzaak uit elzen, essen en wilgen bestonden. De percelen bos die in Kolland, de ontginning achter de Zuwe, werden aangelegd, bestonden ook uit bomen die vochtige en natte gronden verdragen. De aanleg van deze bossen werd bepaald door de structuur van de al aanwezige verkaveling, die vastgelegd was tijdens de ontginning van deze gebieden in de elfde eeuw.

Verdere bebossing op Zuilenstein in vogelvlucht

Zoals reeds is vermeld, werden op het landgoed Zuilenstein na 1700 weinig initiatieven meer ontplooid ten aanzien van tuin en parkbos. Ook werd nauwelijks gewerkt aan de ontginning van de woeste gronden. De enige bossen die in de achttiende eeuw op de Heuvelrug ontstonden waren twee plantages ten westen van het Wafelijzer. Tot diep in de negentiende eeuw stond verdere bebossing hier op een laag pitje. In 1870 was het bosareaal rond het Wafelijzer gegroeid en rond 1900 waren het Wafelijzer en de bossen westelijk ervan aan elkaar gegroeid. De nieuwe bossen bestonden grotendeels uit naaldhout. Ook de bouwlanden naast de Kopse of Zuilensteinse laan waren toen bebost. Hier kwam loofhout te staan, maar die opstand is later vervangen door naaldhout. Het gedeelte van de Heuvelrug binnen de gemeente Leersum direct boven het Wafelijzer werd tijdens het interbellum bebost.

Amerongen

De eeuwig zingende bossen van Amerongen: van fortissimo naar pianissimo

Over de oude geschiedenis van de bossen bij Amerongen is niet veel bekend. Er waren er twee: het Amerongse en het Elster bos. Beide waren markebossen. Dergelijke bossen kwamen in de regel voort uit het van oorsprong aanwezige bos. Bodemkundig onderzoek in het gebied van het oerbos Westerwoud, dat aan de Amerongse bossen grensde, heeft aangetoond dat daar veel zwaar geboomte aanwezig was. Dit zal ook zo zijn geweest in de oorspronkelijke bossen van Amerongen. Het opgaande hout van de markebossen, voornamelijk eiken- en beukenbomen, was gemeenschappelijk bezit en over het beheer werd via stemmingen besloten. Niet elke stemgerechtigde had een even zware stem in de besluitvorming. De markegenoten konden feitelijk niets doen zonder instemming van de beide grondheren, de bisschop van Utrecht en de heer van Abcoude. De twee bossen worden om die reden dan ook grondheerlijke markebossen genoemd.

Georganiseerde exploitatie van de bossen vond niet plaats en men kapte naar behoefte. Alleen als het voortbestaan ervan in gevaar kwam, namen de grondheren beperkende maatregelen. Ten aanzien van het Amerongse en Elster bos bleken die maatregelen echter niet effectief. Uit bisschoppelijke rekeningen blijkt dat de inkomsten uit het Amerongse bos eind veertiende eeuw al waren opgedroogd.²⁵ Dit betekende nog niet dat het loofbos totaal was verdwenen. Waarschijnlijk was het Amerongse bos door kap grotendeels gedegeneerd tot heide met percelen eikenhakhout. Dat eikenhakhout bracht nog geld op door verpachting van de grond. Maar ook daar kwam een einde aan. Het beheer van het Amerongse bos was door de bisschop ondergebracht bij het Domkapittel, waar hij zelf voor de Reformatie als Domproost de leiding van had. In 1657 richtte de heer van Amerongen een rekest aan dit kapittel om het Amerongse bos aan hem te verkopen. Hij sprak daarin over een partij onland waarop alleen schapen gehoed werden.²⁶ Blijkbaar was er totaal geen opgaand hout meer aanwezig. Hoewel de beschrijving van het terrein door de potentiële koper ongunstiger zal zijn uitgevallen dan de werkelijkheid om de prijs laag te houden, zal zij toch een kern van waarheid hebben bevat. Van het Amerongse bos was niet veel meer over dan wat struikgewas en uitgegroeid hakhout. In 1663 verkocht het Domkapittel het Amerongse bos aan Godert van Reede.²⁷

In 1678 verwierf de heer van Amerongen een groot stuk land dat aansloot bij het terrein van het Amerongse bos. Hij kocht van de domeinen van Utrecht drie percelen bergland en 36 morgen met schapenweide. Dit stuk grond strekte zich van de Calenberg (Amerongse Berg) tot aan het Egelmeer bij de Cuneraweg. De naam Calenberg en de term schapenweide spreken boekdelen over de afwezigheid van bos hier.²⁸

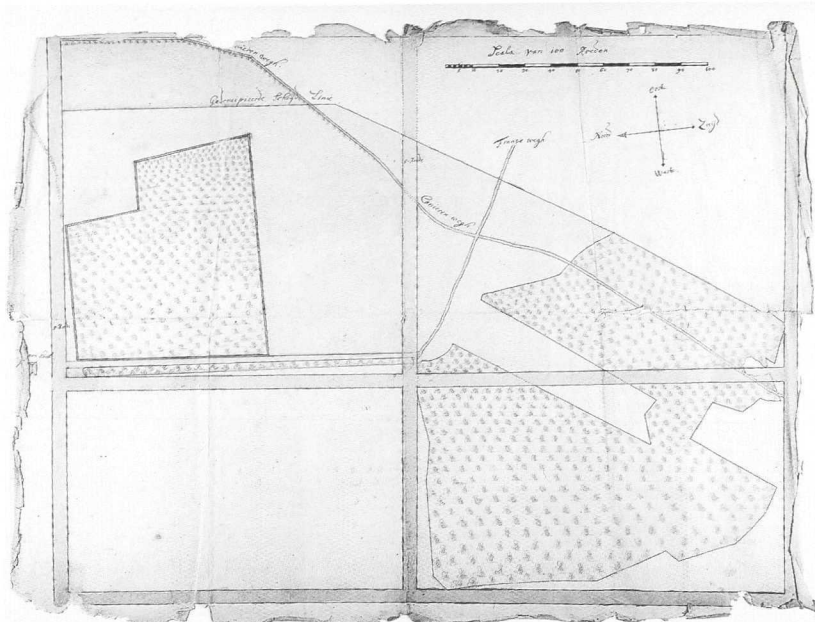
Vóór de aankoop van het terrein dat als het Amerongse bos bekend stond, had Goert van Reede in 1625 al een bosperceel verworven dat tussen de Ameronger eng en de Ginkelse weg lag.²⁹ Dit lag ten westen van het Amerongse bos en bevatte waarschijnlijk het bos dat later bekend stond als Majoorseng. Het bos Majoorseng lag aan weerszijden van de Ginkelse weg. Dit bos is aan het einde van de achttiende eeuw, getuige een militaire kaart, gerooid; later is op die plek weer een nieuw bos aangelegd.

De geschiedenis van het Amerongse bos herhaalde zich bij het Elster bos.³⁰ De druk hierop was eveneens groot. Het goed was aanvankelijk in handen van de heren Van Abcoude en viel in 1459 toe aan de bisschop van Utrecht als landsheer. Tijdens het bisschoppelijke beheer probeerde men tevergeefs de neergang waarin het bos zich bevond tegen te gaan. Toen het landsheerlijke gezag in 1528 overging op keizer Karel V, werden verscheidene plakkaten uitgevaardigd tegen de illegale kap en ongeoorloofde beweiding in onder andere het Elster bos. Ook deze verordeningen bleken niet het gewenste effect te sorteren. Onder Philips II gooide men het over een andere boeg door, naast hogere boetes en strengere straffen, toch beweiding van vee toe te laten via verpachting. Deze maatregelen waren desastreus en toen in 1579 het Elster bos in bezit kwam van de Staten van Utrecht, was het kwijnende bos al bijna ter ziele. In 1591

werden de bepalingen van een in 1584 vervaardigd plakkaat nog vernieuwd, maar het was overbodig. Het Elster bos als verzameling van opgaand hout bestond niet meer. Het ruisen van de hoge bomen was overgegaan in het geritsel van struikgewas. De verdwijning van het oude bos blijkt ook uit het kaartenboek van de Staten van Utrecht waarin percelen hout staan geadmistriseerd.³¹ De kaarten in het boek zijn getekend tussen 1592 en 1667 en uit de aantekeningen erop blijkt dat het om akkermaals-hout ging. Het waren percelen in het Elster bos waarvan het hout werd verkocht. De grond bleef eigendom van de Staten van Utrecht. De eikenhakhoutcultuur zal na 1667 een aflopende zaak zijn geworden. De Staten besloten de zaak te liquideren. Een verkoopcontract uit 1711 geeft aan dat de heer van Amerongen in dat jaar reeds houtgewas in het Elster bos verwierf.³² Het betrof hout op percelen die *niet* in pacht en erfpacht waren uitgeven, ook de uitgeroide landen die weer opnieuw waren bebost vielen niet onder de koop. Veel opbrengst zal dit hout niet hebben gegeven en ook de verpachte percelen waren blijkbaar niet echt aantrekkelijk. Toen de Staten van Utrecht in 1714 besloten ook de grond van het Elster bos te verkopen via een openbare veiling, leverde dat geen aannemelijk bod op. Ze aanvaardden tenslotte een onderhands bod van Frederik Christiaan van Reede, heer van Amerongen, en Anthonij van Wijck. Deze verwierven het immense gebied voor een bedrag van 2300 gulden. In 1717 trokken zij een grens door de verworven bezitting. Die scheiding fixeerte meteen de grens tussen het gerecht Amerongen en het gebied van de stad Rhenen. Het gedeelte van Van Wijck werd onderdeel van het landgoed Prattenburg.

De eerste stappen naar bebossing en verfraaiing

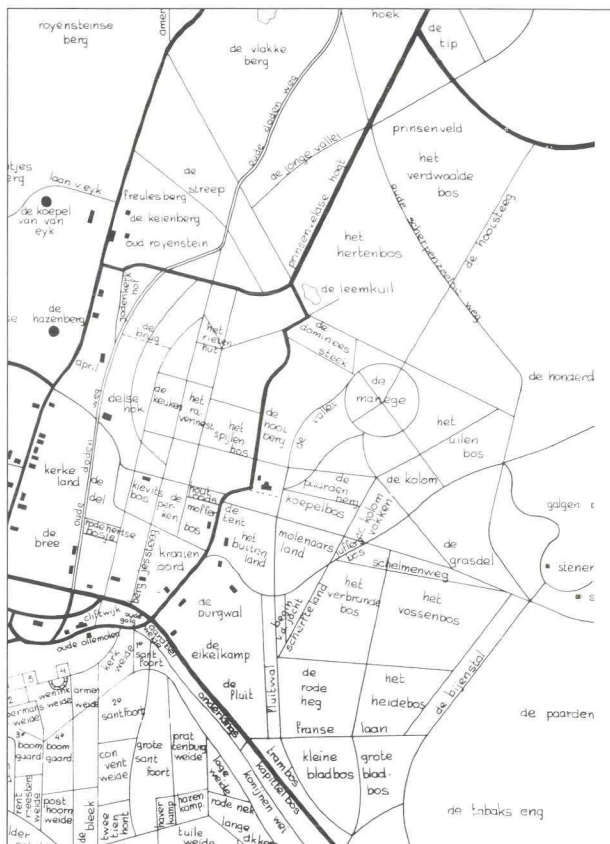
Met de koop van deze terreinen was nagenoeg het gehele gebied ten noorden van de Rijksstraatweg binnen het gerecht Amerongen onderdeel geworden van het gelijknamige landgoed. Uit een inventaris van 1722 blijkt dat het grondbezit strekte van het Wafelijzer in Leersum tot aan de limiet in het Elster bos.³³ In het eerder genoemde verkoopcontract uit 1711 van de onverpachte houtopstanden in het Elster bos wordt melding gemaakt van 'aengemaekte Boschlanden' die buiten de koop vielen. Er is een ongedateerde kaart bewaard gebleven waarop enkele nieuw aanlegde bospartijen zijn getekend.³⁴ De ingekleurde pentekening is begin achttiende eeuw vervaardigd en laat twee grillig begrensde percelen zien die met bomen zijn beplant (afb. 14). De kaart toont eveneens de aanleg van enkele wegen die een vierkant vormen. Dit vierkant is door kruisende wegen weer in vier gelijke vierkanten verdeeld. Op de kaart staan naast de ingeplante stukken bos twee oude paden aangegeven. De aanwezigheid van de Franseweg op deze ontwerpkaart maakt duidelijk dat het weergegeven gebied in het Elster bos moet liggen. Op de achterkant van de kaart staat weliswaar geschreven dat het om een stuk van het Amerongse bos gaat, maar dat moet een fout zijn. De grens tussen het Amerongse bos en het Elster bos is altijd vaag geweest en dit stuk bos is dicht bij het Amerongse bos gesitueerd.

14. Ontwerp van een nieuw lanenstelsel bij de Franseweg in het Elster bos. De ongedateerde kaart is waarschijnlijk kort na 1714 getekend. HUA, AHA 1794.

De heer van Amerongen, Frederik Christiaan van Reede (1668-1719) zal na de verkoop van het Elster bos het plan hebben opgevat om de wegen recht te trekken en het gebied verder te bebossen. Waarom werden de wegen rechtgetrokken en moesten de oude tracés van wegen verdwijnen? De oude infrastructuur voldeed tenslotte al eeuwen. Mogelijk is de aanleg van een nieuw wegenpatroon een uiting van macht geweest, een 'statement' aan de buitenwereld dat de heer van Amerongen de nieuwe bezitter van het Elster bos was. In het houtverkoopcontract van 1711 werd door de Staten van Utrecht nadrukkelijk bepaald dat de nieuwe eigenaar niets mocht veranderen aan de wegen en paden door het houtgewas. Ook de schapendriften moesten gehandhaafd blijven. Na 1714 was deze bepaling niet meer van kracht en kon de heer van Amerongen naar believen zijn nieuw verworven gebied inrichten. Andere motieven die wellicht een rol speelden, waren de verfraaiing van het gebied en een betere ontsluiting in verband met de voorgenomen bosbouw. De kaarsrechte lanen zouden mooie perspectieven bieden en de bosbouw vereiste een meer rationele opzet van het wegenpatroon, waardoor het makkelijker werd gelijkvormige percelen of vakken te vormen.

Latere kaarten van het Elster bos laten zien dat het voorgenomen plan gewijzigd is uitgevoerd (afb. 15). Bekijken we het gebied begrensd door Franseweg, gerechtsgrans (huidige Bosweg), de laan parallel aan de Franseweg (Schelmenweg) en de weg tussen Franseweg en de Schelmenweg (Fluitwal), dan valt op dat langs deze wegen nog sporen van een wallenstructuur aanwezig zijn. Dit waren houtwallen die moesten verhinderen dat vee het gebied kon binnen dringen. Het Elster bos was al een keer ten gronde

15. Detail van de veldnamenkaart van Amerongen. Heemkundige Stichting Amerongen.

gegaan door onder andere bewei-
ding en als de nieuwe bebossing
een kans van slagen wilde hebben,
dan moesten de jonge loten tegen
vraat van vee worden beschermd.
De buitenste lanen van het te
bebossen gebied hebben dus ook
gefungeerd als ontsluiting van de
hakhoutwallen die de grenzen van
het nieuwe stuk Elster bos mar-
keerden. Uit houtverkopen in
de achttiende en negentiende
eeuw blijkt dat de wallen destijds
met eikenhakhout waren bezet.³⁵
Dat ook aan het esthetische aspect
werd gedacht, bewijst de aanplant
van laanbomen. Langs de Franse-
weg waren dit, blijkens een ver-
melding in de rentmeestersreke-
ning van 1750, beukenbomen.³⁶

Poldermodel in de tijd van de barok

Lanen op grote landgoederen die planmatig zijn ontwikkeld hadden, zoals gezegd, een functie als ontsluitingsweg. Daarnaast hadden ze een representatieve functie: een stramen van fraai beplante alleëen vergrootte de monumentaliteit van een landgoed. De ontwikkeling van lanenstelsels op landgoederen is in Nederland gevoed vanuit het nuttige en het representatieve aspect van een laan. Wat betreft het ontsluitingsaspect van lanen binnen in cultuur te brengen gebieden, kenden Holland en Utrecht een eeuwenoude traditie. Al tijdens de middeleeuwse cope-ontginningen vormden kaarsrecht uitgezette lanen en sloten de richtsnoeren van de ontwikkelingswerkzaamheden. De systematische manier van indeling van het land werd ook toegepast bij latere droogleggingen en het vak van landmeter ontwikkelde zich tot grote hoogte. Het is de kennis van deze landmeters waarop vaak een beroep werd gedaan bij het tot stand komen van landgoederen en het is niet meer dan aannemelijk te veronderstellen dat de tradities van polderontginningen doorsijpelden in de ontwerpen van grote landgoederen. Tegen de tijd dat de aanleg van bossen op gang kwam, was de 'inlandse' manier al stevig geworteld in de ontwerpen van lanenstelsels.³⁷ Vooral de rechthoekige lanenstelsels met hun gelijkvormige vak-

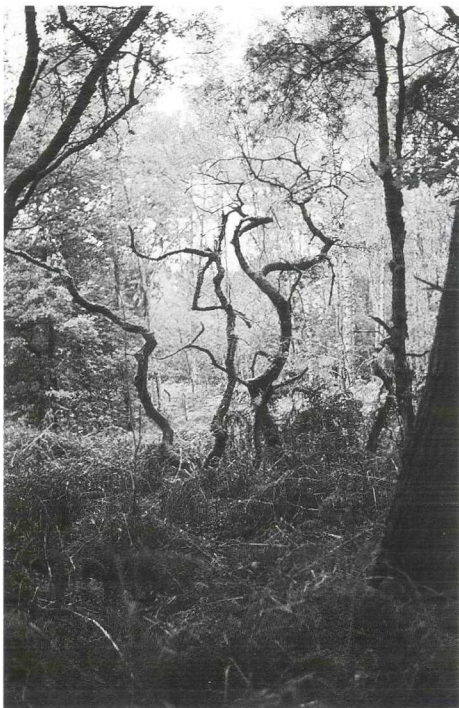
ken kan men bestempelen als van eigen bodem. De blokmatige aanpak was overzichtelijk en leende zich uitstekend voor een gemakkelijke uitbreiding. Deze methode werkte niet alleen bij polderaanleg maar ook bij bossen. De genoemde aanleg in het zuidelijke gedeelte van het Elster bos is een voorbeeld van deze landmeetkundige aanpak.

Lanen als representatieve en monumentale wegen op een landgoed zijn stijlelementen die men vooral met de barok associeert. Met name het hoogtepunt van de Franse formele tuinaanleg, het park bij het slot van Versailles dat in de periode 1661-1690 werd aangelegd, is van invloed geweest op de verbreiding van lanenstelsels met een monumentaal karakter. Lanenstelsels kwamen echter al eerder voor in Frankrijk en Italië en ook in Nederland werden vóór Versailles al op bescheiden schaal lanenstelsels in parken van buitenplaatsen aangelegd. De oprijlaan was daarbij meestal de hoofd-as. Een voorbeeld van zo'n buitenplaats met uitgebreid lanenstelsel van vóór Versailles, waarin ook het bos een belangrijke rol speelt, is Zuilenstein te Leersum. Vooral in de achttiende eeuw, de eeuw waarin veel buitenplaatsen uitgroeiden tot grote landgoederen, werden barokke lanenstelsels aangelegd in de geest van Versailles. De Franseweg in het Elster bos is een voorbeeld van de barokke aanpak. De laan was als zicht-as op kasteel Amerongen geprojecteerd. Kwam men vanuit het oosten, dan lag het kasteel in het verschiet en vanuit het kasteel had men een blik in de tunnel van laanbomen die een kilometer verderop begon en met een flauwe helling omhoog ging.

Eikenhakhout en de Amerongse economie

Binnen de wallen van het nieuwe Elster bos waren oude percelen eikenhakhout aanwezig. De nieuwe aanplant betrof in eerste instantie ook eikenhakhout, maar dit loofhout is op den duur vervangen door naaldbos. Bij de invoering van het kadaster in 1832 stond het nieuwe Elster bos al als naaldbos te boek. Dat was niet juist, want heden ten dage zijn er in het perceel de Rode Heg binnen het Elster bos nog beuken aanwezig die rond 1800 zijn geplant.

Het eikenhakhout was van belang voor de Amerongse tabaksteelt. De grote bladeren van de tabaksplanten moesten tegen de wind beschermd worden. Men brak de wind door het plaatsen van schermen gemaakt van spijlen eikenhout. Aan de voeten van die schermen werden snijbonen geplant. Deze klimplant dichtte de kieren van de schermen. De bonen leverden een extra voordeel op en drukten zo de prijs van het hakhout. De hakhoutleverancier deed goede zaken want niet alleen was er veel vraag, ook het rendement van het hout was hoger. Men gebruikte namelijk gekapte takken van vijf of zes jaar oud, terwijl de normale praktijk was om na negen of tien jaar de takken af te hakken. Pas bij takken van die leeftijd kon men namelijk de schors goed verkopen. De fijngemalen schors, run genaamd, werd gebruikt voor het looien van leer en als bemestingsmiddel. Het geschilde hout werd dan als brandhout afgezet. De leerlooierijen prefererden oudere schors omdat daar meer looistof in zit. Bij het gebruik als spijlen voor omheiningen in tabakslanden ging het om de lengte van de takken van het hakhout en die was goed bij een leeftijd van vijf of zes jaar.³⁸

16. Doorgegroeid eikenhakhout, zogenaamde spaartelgen, bij de Berteneng. Foto F. L. Gaasbeek, oktober 2000.

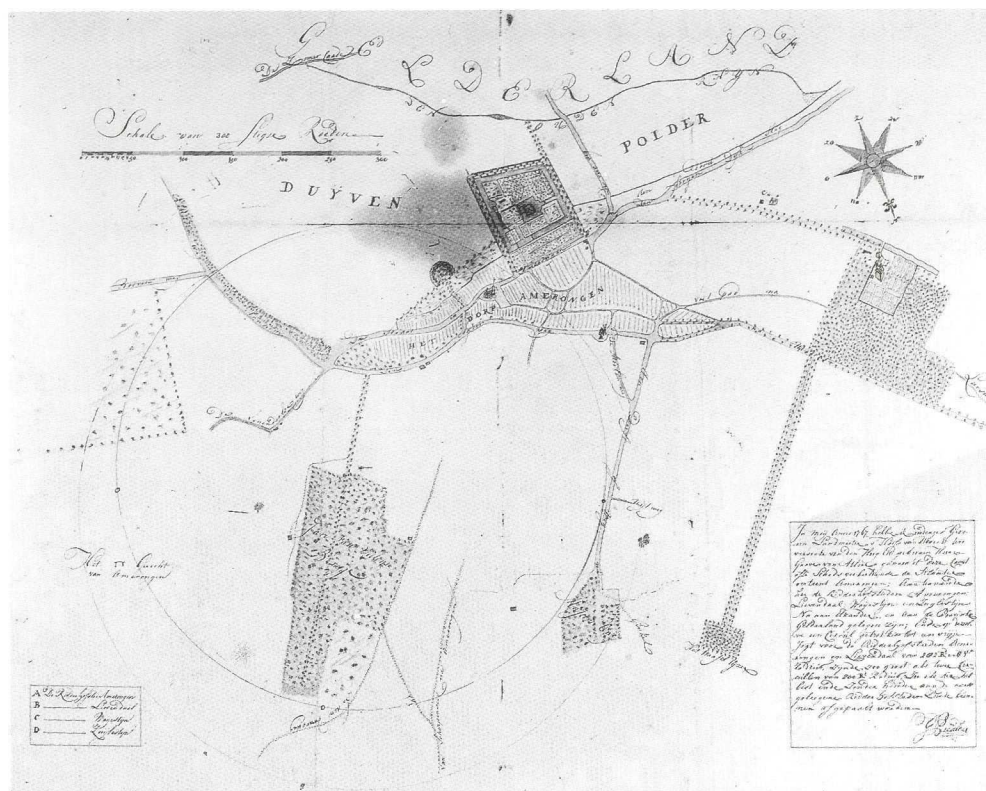
Toch is in Amerongen ook op grote schaal eikenschors als bosproduct benut. Na 1850 nam de vraag naar eikenschors enorm toe door de groei van leerverwerkende industrieën, in het bijzonder de schoenfabrieken in Brabant. De gestegen schorsprijzen leidde tot een uitbreiding van de hakhoutcultures. Als rond mei de takken van het hakhout werden geoogst, kwamen seizoenarbeiders eken. Eken is het loskloppen van de bast van de takken. De schors werd in pakketten samengebonden en naar station De Klomp gebracht, vanwaar het naar Brabant werd vervoerd. Vanaf 1875 zorgde de komst van chemische looistoffen voor een terugval in de vraag naar eikenschors. In combinatie met de teloorgang van de tabaksteelt en nieuwe brandstofmiddelen leidde dit tot het vervangen van hakhout door ander hout, voornamelijk naaldhout. Bij de Berteneng in het noorden van boswachterij de

Amerongse Berg is nog een grote strook doorgeschoten eikenhakhout aanwezig. De grillige vormen van deze eiken zijn een voorbeeld van onbewust ontstane schoonheid door toedoen van de mens. Het is namelijk prachtige natuur om te zien (afb. 16).

Berg en bos

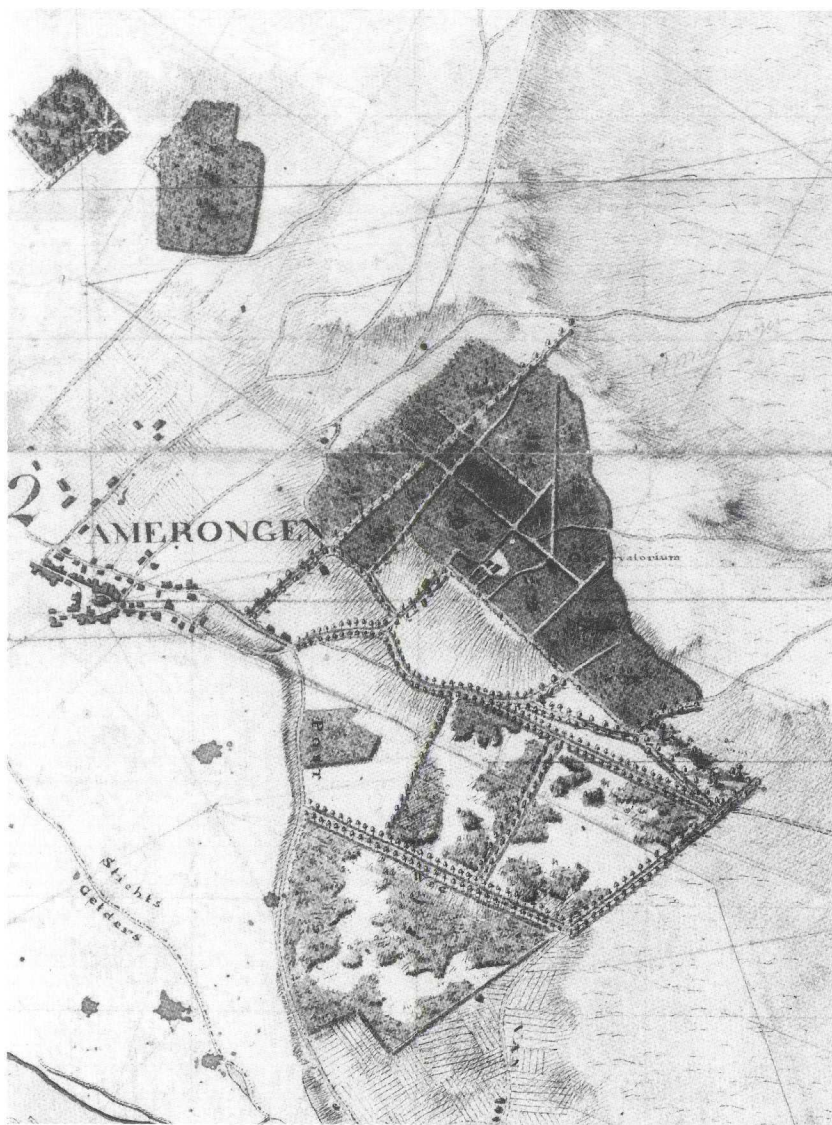
De eerder vermelde boedelbeschrijving uit 1722 noemt enkele bospercelen die tegen de helling van de Amerongse Berg zijn gelegen: het Jan van Welisbergje en de Del. Op een kaart uit 1767 van J. Praalder waarop het jachtgebied van de ridderhofsteden Amerongen en Lievendaal staat aangegeven, is het Jan van Veelensbergje getekend (afb. 17).³⁹ Ongetwijfeld gaat het om hetzelfde perceel. De Del staat niet op de kaart genoemd en op de plek waar de Del volgens de veldnamenkaart van Amerongen is gesitueerd is geen bos weergegeven. Waarschijnlijk is het bos ten prooi gevallen aan de bijl.

De kaart is interessant omdat hij de toestand toont aan het begin van de grote bebossingswerkzaamheden. Het bos ligt ten oosten van de Dodenweg, thans Holleweg. Deze weg is de basis geweest van waaruit men aan de bebossing van de omgeving begon. De Holleweg is een 'natuurlijke weg' die zich geleidelijk ontwikkeld heeft uit een heidespoor of traai: een voetpad of karrenspoor over de heide op de Utrechtse Heuvelrug. Een dergelijk pad is geen rechte weg maar een licht slingerende lijn. Evenwijdig aan het tracé van de Holleweg werd een kaarsrechte laan getrokken: de Bergjessteeg. Deze loopt van de Rijksstraatweg in noordoostelijke richting en sluit nog niet aan op andere wegen. De Bergjessteeg is zijdelings voorzien van laanbomen.

17. Kaart van het vrije jachtgebied van de ridderhofsteden Amerongen en Lieveendaal, vervaardigd door landmeter J. Praalder in 1767 in opdracht van de vijfde graaf van Athlone, Frederik Christiaan Reinhard van Reede. Het noorden onder. HUA, Jachtgerecht 28/1 VA 1308.

Het bos tussen de twee wegen is op de kaart van Praalder verschillend weergegeven. Het hoogste stuk is lichter en het lagere gedeelte is donkerder. Het zal om verschillende typen bos gaan, zeer waarschijnlijk is het lichtere gedeelte hakhout. Het donkere gedeelte kan uit van alles bestaan. Uit de rekeningen van de rentmeester van het landgoed Amerongen blijkt dat er na 1750 op het Jan Welisbergje en op de westzijde van het Bergje geregeld eikenhakhout te koop werd aangeboden. Op het Bergje stonden ook beukenbomen en onderlangs en aan de westzijde van het Bergje bevonden zich grove dennen (die destijds altijd geboekt werden als sparren). In 1769 vond de eerste verkoop van grove dennenhout plaats.⁴⁰ Uit de boeken blijkt ook dat tot 1767 van alles gekocht werd: eiken-, iep- en beukenheesters, eikels, berkenplantsoen en grove dennenzaad.⁴¹ Er kunnen dus ook opstanden aanwezig geweest zijn van iep en berk. Het grove dennenzaad verschijnt in 1753 voor het eerst in de rekeningen.⁴² Het gaat om een beperkte hoeveelheid. In 1768 volgt pas de tweede aankoop van een bescheiden hoeveelheid en na 1773 worden grote kwantiteiten naaldhoutzaad ingekocht. Het lijkt aannemelijk te veronderstellen dat grove den in verhouding tot het andere plantsoen in 1767 nog niet veel toegepast was. Uit correspondentie van de rentmeester in 1769 komt echter naar

18. Detail van de Topografische Kaart van de Veluwe en de Veluwezoom, vervaardigd door M.J. de Man in 1806. Voor dit gedeelte van de kaart heeft De Man gebruik gemaakt van de onvoltooide kaart van de Utrechtse Heuvelrug van J.L. van der Meer uit 1789. Het Elster bos is echter wel opnieuw gekarteerd. Voor het gebied ten noorden van dit bos, het Amerongse bos, Majoorseng en het Wafelijzer, geeft dit detail de situatie van 1789 weer. ARA, OSK V 10-2.

voren dat bebossing met naaldhout ook geschiedde door middel van poten.⁴³ Dit waren wellicht jonge plantjes die aan (dicht) gezaaide percelen werden onttrokken en elders werden geplant. Het kopen van jonge dennetjes komt in de boeken namelijk niet voor. Het dennenhout dat in 1769 te koop werd aangeboden zal derhalve ontsproten zijn uit het zaad van 1753. Dat zijn relatief jonge bomen en het gaat hoogstwaarschijnlijk om een dunning van het bos. Dunningshout van die leeftijd leverde mooie rechte bonen-

19. Detail van een anonieme en ongedateerde kaart van de Grebbelinie. De kaart is in de periode 1790-1800 vervaardigd. ARA, OSK G 19-13.

staken of tabakspijlenhout. Ten oosten van de Bergjessteeg is op de kaart van Praalder een strook van ongeveer 125 meter breed bebost.

De kaart van Praalder is gemaakt in opdracht van Frederik Christiaan Reinhard van Reede, de vijfde graaf van Athlone (1743-1808). Deze heer van Amerongen werd in 1766 meerderjarig verklaard en kon toen zijn erfenis aanvaarden, waaronder huis Ameron-

gen. Zijn vader was reeds in 1747 gestorven en zijn moeder in 1756. Vóór 1766 zal Frederik zich nauwelijks met Amerongen hebben beziggehouden, temeer daar hij voor zijn studie lang in het buitenland verbleef. De toestand van het bos op de berg zoals weergegeven door Praalder zal derhalve niet op instigatie van F.C.R. van Reede tot stand zijn gekomen.

Bosaanplant tot het Berghuis

Frederik van Reede was in 1765 in het huwelijk getreden met zijn nicht Anna Elisabeth Christina van Tuyll van Serooskerken (1745-1819). Het echtpaar zou zich na het verkrijgen van huis Amerongen bezig houden met de verfraaiing van de omgeving. Niet alleen de tuin direct bij het huis werd aangepakt, ook het bos aan de Bergjessteeg werd uitgebreid. In de rentmeestersrekeningen worden aanzienlijke hoeveelheden jong plantsoen verantwoord. Dit geeft aan dat de bebossingswerkzaamheden op grote schaal werden aangepakt. Aan de hand van brieven van rentmeester Frederik de Ridder en militaire kaarten uit 1789 en 1790/1800 zijn de werkzaamheden enigszins te volgen (afb. 18 en 19). In 1768 rapporteert De Ridder dat hij het werk op het bergje heeft verricht, een indicatie dat hij bezig is in de omgeving van de Bergjessteeg. In maart 1769 schrijft hij zijn werkgever dat hij plantsoen tekortkomt voor het Engelse bos. De Ridder vraagt of er nog plantsoen uit Den Haag zal worden aangevoerd. Zo niet, dan zal hij genoodzaakt zijn in de bewerkte grond 'sparre & ander plantsoen' te poten, maar dan komt hij weer 7000 sparren (grove dennen) tekort voor de vakken op het Bergje.⁴⁴ Het Engelse bos is het landschappelijke bosje dat in de tuin bij huis Amerongen werd aangelegd. De vakken op het Bergje geven aan dat bij de Bergjessteeg percelen zijn uitgezet. Dit zijn percelen die door middel van houtwallen zijn begrensd om de naaldhoutcultures te beschermen. Tussen deze wallen zijn lanen aangelegd met aanplant van beukenheesters. Er is een laan parallel aan de Bergjessteeg gekomen en er zijn wat dwarsverbindingen gemaakt. Eind 1771 deelt De Ridder mee dat het huis op de berg voltooid is.⁴⁵ Dit moet het zogenaamde Berghuis zijn, dat nu nog als uitspanning aanwezig is. Het huis bestond toen alleen maar uit de voorvleugel. Het Berghuis werd gebouwd door metselaar Hendrik van Os en timmerman Pieter van Os.⁴⁶ Waarschijnlijk zijn zij tevens de ontwerpers van dit eenvoudige huis. In januari 1772 wordt er druk gespit en in maart is de rentmeester bezig met het poten van eikenplantsoen en berken. De fijne dennen die overgeschoten waren van het Engelse bos heeft hij op de allee naar het Berghuis geplaatst. De uitbreiding van het bosareaal was in 1772 gevorderd tot in de omgeving van het Berghuis en diverse lanen waren al uitgezet richting oosten. Mogelijk is landmeter J. Praalder betrokken geweest bij het uitzetten van de lanen. In 1778 kreeg hij betaald voor geleverde diensten.⁴⁷

Familie

Rentmeester De Ridder vermeldt en passant in zijn brief dat de fijne dennen die hij op de allee naar het Berghuis had geplant, uit Hees afkomstig waren. Dit moet het land-

goed Heeze in Brabant geweest zijn, dat destijds in bezit was van Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken, de vader van de vrouwe van Amerongen. Blijkbaar werd op zijn landgoed aan de kweek van naaldhout gedaan. Deze relatie doet vermoeden dat Anna van Tuyll van Serooskerken zich ook bezighield met de bebossing. Dit lijkt te worden bevestigd door een brief van de rentmeester waarin hij vraagt om met haar te mogen spreken over een probleem aangaande de aanleg van het Engelse bos.⁴⁸ Uit andere correspondentie komt een beeld naar voren van een zelfbewuste vrouw die de zaken op Amerongen min of meer bestierde. Geregeld adviseerde of wees zij haar man terecht over bepaalde zaken. Op een gegeven moment zou zij zelfs het financiële wanbeheer van haar man aanpakken en het vermogen beheren.

Met haar echtgenoot Frederik ondernam zij in 1772 een reis die van invloed is geweest op de verdere bebossing bij Amerongen. Anna, of Annebetje zoals zij door haar familie en vriendenkring werd genoemd, was bevriend met haar nicht, de schrijfster Belle van Zuylen. Annebetje bewonderde haar zeer en beschouwde Belle als haar beste vriendin. Belle was in het huwelijk getreden met de Zwitser De Charrière die in het plaatsje Colombier te Neuchâtel woonachtig was. Hij bezat daar een huis, Le Pontet, waarnaar Belle hem volgde toen het huwelijk in Nederland voltrokken was. Annebetje ging haar nicht opzoeken.⁴⁹ Zij en haar man arriveerden op 14 juni 1772 in Colombier en bleven tot eind augustus. Uit voorpret over de reis of uit genoegen over het verblijf in Colombier werd een koepel, die tegelijkertijd met het Berghuis was gebouwd, Colombier genoemd. Een brief van de rentmeester die is gedateerd op 29 juni 1772 spreekt reeds over bezoek dat op Colombier was geweest en daar een glaasje wijn had genuttigd. Het is de eerste keer dat de koepel Colombier genoemd wordt. In juli duidt de rentmeester de koepel prozaïsch aan met de letterlijke Nederlandse vertaling: duivenhok. Het 'duivenhok' stond niet ver van het Berghuis en is in het interbellum van de twintigste eeuw gesloopt. Een perceel bos hier heet nog steeds het 'Koepelbos'.

Behalve de naam Colombier heeft het bezoek aan de bergstreek van Neuchâtel nog andere sporen in Amerongen achter gelaten. In het huisarchief is een lijst bewaard gebleven van bloem- en boomzaden die uit Zwitserland zijn geïmporteerd. De lijst is ongedateerd, maar achttiende-eeuws.⁵⁰ Waarschijnlijk zijn deze zaden meegekomen op de terugreis van de Van Reedes in 1772. Op de lijst staan veel zaden van sierbomen. Deze zullen voor het Engels bosje zijn bedoeld en de rest van de tuin rond het kasteel, maar ook voor de omgeving van de koepel en het Berghuis. Opvallend is het aantal naaldbomen (12 soorten) en eikenbomen (5 soorten). Met deze zaden van veelal exoten zal geëxperimenteerd zijn om te kijken of de kweek ervan haalbaar was en wat het opleverde. Bosbouw had in die tijd een sterk empirisch karakter en men pionierde er nogal op los. Toch gingen Frederik en Anna van Reede niet onvoorbereid het bosbouwavontuur aan. Zij beschikten waarschijnlijk over een meer dan gemiddelde kennis van bosbouw. Getuige de catalogus van de bibliotheek van huis Amerongen waren zij in het bezit van twee werken van M. Duhamel du Monceau: *Traité des arbres et arbustes qui se*

cultivent en France en plaine terre en *La Physique des arbres*.⁵¹ Dit waren voor die tijd gedegen boeken die nuttige informatie boden. Op Amerongen was vóór 1772 alleen nog maar met grove dennenzaad gewerkt. Van de genoemde naaldbomen op de lijst zijn twee soorten later toegepast in de bossen: de lariks en de Weymouthden. Larikszaad voor bosbouwdoeleinden werd voor het eerst toegepast in 1784.⁵² De Weymouthden is tijdens het leven van F.C.R. van Reede niet meer als bosbouwboom in aanmerking gekomen. De boom werd pas laat in de negentiende eeuw als naaldhoutsoort in gebruik genomen.

De vrouwe van Amerongen las veel en graag en bij voorkeur in het Frans.⁵³ De vriendschap tussen haar en Belle van Zuylen was dusdanig dat Annabetje zeker las wat Belle interessant vond. Belle las Jean Jacques Rousseau en Annebetje eveneens, getuige drie boeken van de Franse schrijver in de Amerongse bibliotheek. Frappant detail is dat één boek van de drie *Lettres écrites de la Montagne* is, dat door Rousseau in Neuchâtel is geschreven. Niet aanwezig in Amerongen was het boek *Julie ou La Nouvelle Héloïse*. Het staat althans niet vermeld in de twee boekencatalogi die zij zelf heeft samengesteld. Het is echter haast ondenkbaar dat deze achttiende-eeuwse bestseller niet bij de vrouwe van Amerongen bekend was. Het boek werd tussen het jaar van verschijnen 1761 en het sterfjaar 1819 van Annebetje meer dan honderd keer herdrukt! Wellicht bevond het zich in haar huis te Utrecht of werd het aangeschaft na de samenstelling van de boekencatalogus. Misschien had ze het uitgeleend of lag het permanent in de koepel Colombier op de Amerongse Berg. Wanneer het boek zich daadwerkelijk in de koepel heeft bevonden, zou dat beslist niet zo'n vreemde plek geweest zijn. In *La Nouvelle Héloïse* geeft Rousseau uitgebreide beschrijvingen van het Zwitserse landschap rond het dorp Colombier in Neuchâtel. Rousseau verheerlijkte het berglandschap; het voedde zijn verbeelding en prikkelde zijn zintuigen en hij wist deze gevoelens via zijn beeldende proza perfect over te brengen op de lezer van destijds. Of Anna het modieuze boek nu wel of niet gekend heeft, feit is dat zij ontvankelijk was voor het natuurschoon zoals dat zich op de Amerongse Berg voordeed, ook al was die natuur in belangrijke mate door haar en haar man zelf geschapen. Zij bouwden het Berghuis en Colombier om zich te midden van de natuur te verpozen. Lady Athlone ging geregeld met de koets naar de Amerongse Berg.⁵⁴ Na het bezoek aan Neuchâtel werd het echtpaar bevlogen door een vorm van alpinisme. In de bosaanleg, die in volgende jaren tot aan de Veenseweg zou vorderen, werd nu een laan geleid naar het hoogste punt van de Amerongse Berg. Vanaf daar ging de laan naar een punt in het westen waar de berg steil afloopt. Op deze plek had men de mooiste vergezichten en kreeg men ook het gevoel op een berg te staan. Dit punt was al in gebruik als uitkijkplaats, maar werd nu ingericht met een sterrenbos verdeeld door acht assen. Verscheidene van die assen waren gericht op markante punten in het landschap: Veenendaal, de Domtoren, het kasteel Amerongen en over de Rijn de kerktoren van Ingen. Het sterrenbos werd begrensd door een cirkellaan, waardoor het geheel van boven af gezien de vorm van een wagenwiel heeft. Op

dit ronde pad oefenden de kinderen - de graaf en gravin van Athlone hadden er negen - het paardrijden. Aan deze activiteit dankt het sterrenbos zijn naam: de Manege. Wanneer het bijzondere landschapselement precies werd aangelegd, is niet bekend. Het moet ontstaan zijn rond 1790.

Natuurbeleving à la Jean Jacques Rousseau in Amerongen

De Franse schrijver-filosoof Rousseau wordt als een van de grondleggers van de romantische beweging gezien. Vooral zijn visie op de natuur is van grote invloed geweest. Natuur die onberoerd is gebleven staat symbool voor de oorsprong en kan de mens opvoeden en bevrijden uit zijn onnatuurlijke zijn dat hem in de wereld van civilisatie wordt opgedrongen. Natuur brengt de mens terug naar zijn ware aard en aanleg. Men moet dan wel open staan voor de natuur, alles gevoelsmatig opnemen en louter waarnemen op zintuiglijk niveau. De gemoedsbewegingen die worden opgewekt door variatie in een landschap, de veelheid aan schone en sierlijke vormen van planten, brengen de mens terug naar zijn natuurlijke staat. In Rousseau's visie gaat de natuur de kunst te boven. Hij is om die reden bepaald niet gecharmeerd van formele tuinen en parken, maar over landschapsparken en aangelegde bossen is hij toch positief. Een landschapspark is een 'esthetisch relevant landschap', waarin door variatie van de aanleg stemmingen worden opgewekt die dichter bij de natuur van de mens staan dan de perceptie van een formele tuin ooit vermag. Ook aangelegde bossen vormen een stap in de richting van het terugveroveren van de ware natuur. Zulke bossen zijn te billijken surrogaten wanneer de ware natuur niet meer aanwezig is. Het aanleggen van een bos is een kunstvorm die niet in strijd is met de natuur, mits gemodelleerd naar de natuur. Rousseau woonde aan het eind van zijn leven zelf in een aangelegd park. In dat park, Ermenonville bij Parijs en een van de eerste Franse landschapsparken, woonde hij in een kluizenaarshut waar hij ongestoord kon nadenken en schrijven.

Een aangelegd bos is natuur die op bijzondere wijze door de mens geordend is. En in die ordening toont zich min of meer het karakter van de bosbouwer. In *Julie ou La Nouvelle Héloïse* vormt een door Julie aangelegde tuin een afspiegeling van haar gemoedstemmingen en kan men als het ware aan de tuin aflezen in hoeverre zij haar ware wezen heeft bereikt. De vraag is of de bossen op de Amerongse Berg uit het einde van de achttiende eeuw iets bloot geven over de psyche van de heer en vrouw van Amerongen. De eerder beschreven vorm van 'alpinisme' geeft in ieder geval aan dat zij van onbegrensde blikken in de verte hielden, een zintuiglijke ervaring die Rousseau in zijn *Nouvelle Héloïse* en andere geschriften vaak beschrijft. De blik vanaf hoogten geeft inzicht in de orde van de dingen, onthult de waarheid. Ten aanzien van dat aspect lijken Frederik en Anna van Reede Rousseau-adepten. Dit temeer omdat de cirkelweg van de Manege was aangelegd voor hun kinderen. De Franse filosoof had uitgesproken ideeën over de opvoeding van kinderen. Hij pleitte voor een natuurlijke opvoeding tot gevoelsmens. Ideeën hierover had hij vastgelegd in zijn *Émile ou l'éducation*. De kinderen laten genie-

ten van het magistrale uitzicht vanaf de Manege en ze zo te verrijken met inzicht, zal zeker met instemmend geknik door Rousseau zijn ontvangen.

Het paradoxale gevoel dat Rousseau oproept met enerzijds zijn hang naar variatie en anderzijds zijn zoektocht naar klaarheid, wordt op een onvermoede manier in het bos van Amerongen gedemonstreerd. Op de militaire kaart van 1790/1800 zien we dat vanaf een laan bij het Berghuis een slingerpad naar de Manege loopt en daar aansluit op het cirkelpad (afb. 19). De slingerende bosweg is een uitzondering in het rechthoekige lanenstelsel en een element dat thuis hoort in een landschapspark. In het bochtige tracé openen zich telkens nieuwe gezichten die de wandelaar een variatie bieden die hij op andere paden moet ontberen. De wandelaar die het rechte pad heeft verlaten en via dit slingerpad een nieuwe weg bewandelt, komt uit bij het sterrenbos van de Manege. Daar leiden alle wegen naar een middelpunt. Deze duidelijke structuur geeft weer inzicht in de orde van de dingen, vooral als dat inzicht gesterkt wordt door uitzicht, zoals boven beschreven. Inzicht en uitzicht, inwaarts leidende paden en uitwaarts leidende gezichten: de paradox van de wandeling eindigt in een nog grotere paradox. Maar de laatste paradox is bevrijdend, deze geeft de mens namelijk geestelijke bewegingsvrijheid tussen twee uitersten en een kans om in balans te komen en zijn ware aard te ontdekken.

Een persoon die de aangelegde Amerongse bossen rond 1780 als een stap in de richting van de ware natuur beschouwde, was Elisabeth Maria Post (1755-1812). Deze schrijfster was de dochter van de drost van Amerongen. Haar vader behoorde tot het Utrechtse patriciaat, maar was van de sociale ladder geduikeld toen hij - buiten zijn schuld - failliet ging. Met zijn gezin verliet hij de stad en ging in Emminkhuizen wonen. In dit gehucht te midden van veenderijen groeide Elisabeth op. Ze ontwikkelde een liefde voor de natuur en zou een levenslange aversie tegen de stad houden. De mores die men in de stad Utrecht hanteerde tijdens haar vaders moeilijkheden waren daar debet aan. De heer van Amerongen was vader Post gunstig gezind en bood hem de functie van drost van de heerlijkheid Amerongen aan. Daar brak voor Elisabeth een gelukkige tijd aan en begon zij met het schrijven van haar eerste boek: *Het land, in brieven*.

Het boek is een fictieve briefwisseling tussen twee hartsvriendinnen: Emilia en Eufrozyne. In de naam van Emilia is meteen al een link met Rousseau gelegd. Emilia is de vrouwelijke pendant van Rousseau's *Émile*. Ook zij is met geheel haar ziel aan de natuur verbonden. De vriendin van Emilia, Eufrozyne (de naam van een van de drie gratiën met als betekenis: blijmoedigheid), komt uit de stad. Zij ontwikkelt zich eveneens tot een natuurmens door haar contact met Emilia en de omgeving waarin Emilia woont. Het voert te ver in het kader van dit artikel om het boek in al zijn facetten te behandelen. Het gaat hier om de relatie tussen Rousseau en de natuur van Amerongen. Elisabeth Maria Post heeft zich laten inspireren door beschrijvingen van het Zwitserse landleven. Zij kopieert het genre maar plaatst de handeling niet direct in Zwitserland. Hoewel

Mijne eenvoudige woning, is verscholen onder rijkend geboomte...
Bladz. 8.

20. Verbeelding van een passage uit *Het land*, in brieven van E.M. Post. De prent geeft het huis *Zorgenvrij* weer. Elisabeth Maria Post had waarschijnlijk het *Berghuis* in het *Amerongse bos* in gedachte toen zij *Zorgenvrij* beschreef. Gravure van H. Vinkeles uit 1787, naar een tekening van J. Buys.

geen bestaande plaats of omgeving wordt genoemd, blijkt overduidelijk dat Elisabeth Post het landschap rond Amerongen beschrijft. Bij de beschrijving van het huis van Emilia, moet men sterk aan Amerongen en het *Berghuis* denken: 'Ik woon 't is waar, bij een klein, afgelegen en schaarsbezocht Dorpje. Op het hangen van een eenzame heuvel, ligt mijn aangenaam *Zorgenvrij*. Mijn eenvoudige woning is verscholen onder rijkend geboomte. In het vreedzaam dal dat aan deszelfs voet ligt, vertonen zich de lage bemoste hutten der Landlieden, met een bekorende nederigheid. Akkers, Weiden, Bergen, Dalen, Beken, Bronnen, Bossen en Vlakten sieren dit mij betooverde oord, en maken dat des Zomers tot een Eden.' (afb. 20) En: 'Niet ver van *Zorgenvrij* ligt een bos, op 't hangen van de berg, waar de dichte takken een aangename nacht vormen, en de wandellanen als met loofgewelven overdekken.'⁵⁵ De schrijfster sublimeert

de omgeving van Amerongen tot natuur en landschap, zoals deze door Rousseau worden beschreven in onder andere zijn *Nouvelle Héloïse*. Het is vooral het natuurschoon van de bossen dat de twee zielsverwante vriendinnen regelmatig in extase brengt. Indirect zijn het de bossen van Amerongen waar Elisabeth Maria Post de loftrumpet over steekt. In het gedicht *In het Bosch* dat in Amerongen is geschreven, roept zij de lezer zelfs toe: 'plechtig bosch! gij zijt mij heilig'. Het was, getuige de volgende passage, ook niet niks wat haar in het bos overkwam: 'Is het verbeelding' of zweven hier nog de schimmen van mijne vergeten gedachten?... Hier ten minsten herleven aandoeningen, die ik elders niet gevoel. Gebeurtenissen, die de tijd reeds bedolven had, dringen hier, met een onweerstanelijke kracht op mij aan, een bedwelmende weemoedigheid benevelt mij'.⁵⁶

Hoe verknocht de schrijfster was aan het dorp Amerongen en zijn natuurschoon blijkt uit het gedicht *Het Afscheid*. Toen haar vader stierf was zij gedwongen met haar moeder naar Arnhem te verhuizen. Het vooruitzicht om in een stad te gaan leven maakte haar depressief en somber: 'Vaartwel dan, al wat ik hier genoot - al wat ik zie - schaduwrijke dichterlijke boomen! lage hutten! rieten daken, daar de onschuld in woonde! eenzame paden! vrolijk gelegen dorpje! vaartwel! ik verlate u - en met u het zalig land-

leven; met u de wellust van mijne ziel - Ik verlaat u - maar zal u nimmer vergeten.'⁵⁷ In hetzelfde autobiografische gedicht besteedt zij aandacht aan haar favoriete plekken in Amerongen. Over wat ongetwijfeld de Amerongse Berg is en waarschijnlijk het uitzichtpunt waar de Manege werd aangelegd, schrijft zij: 'Rijzende heuvel! op uwen verzienden top gevoelde ik dikwijls mijne ziel verhelderd - mijn verbeelding rijker - mijn werkkraft groter'.⁵⁸ Uit de volgende passage blijkt dat Elisabeth het Amerongse bos als een vriend beschouwde en het afscheid van dit bos stemde haar dan ook extra somber: 'En gij - mijn donker Bosch - mijn eenzaam paradijs! daar ik zoo dikwijls de wereld en hare kwelling vergat - daar ik tot mij zelve ingekeerd, de natuur rondom mij genietende, de zaligheid van mijn lot, als een redelijk gevoelig wezen, nadacht [...] Vaartwel! ook u moet ik verlaten - misschien - voor altijd verlaten - Mijne betrekking op u houdt op - of, zie ik u weder, gij zult anders zijn en als met de koele te rughouding van een veranderde vriend voor mij liggen. - Zoo als gij mij nu waart, zie ik u nimmer weer!'⁵⁹ Na de dood van haar moeder verliet Elisabeth met haar zuster Arnhem. Samen gingen ze in het landelijke Velp wonen, in een huisje dat ze de naam Zorgenvrij gaven. Bij Velp lag de buitenplaats Beekhuizen met een van de eerste landschapsparken van Nederland. Een saillant detail is dat Elisabeth de kluisenaarshut op dit landgoed tot haar beschikking kreeg om in te schrijven. Elisabeth Maria Post blijkt niet alleen in de literatuur Rousseau te hebben nagevolgd, maar ook in het leven!

Utile dulci

De woorden *utile dulci* zijn geïntroduceerd door de Romeinse dichter Horatius. In zijn verhandeling over een aantal esthetische vraagstukken uit de literatuur, *Ars Poëtica*, komt hij tot de conclusie dat literaire kunst tot lering en vermaak moet dienen. Dit tweeledige aspect is ook aanwezig in de bosbouwactiviteiten van Frederik Christiaan Reinhard van Reede en Anna Elisabeth van Tuyll van Serooskerken. Nuttigheid moet gepaard gaan met schoonheid.

F.C.R. van Reede was een kind van zijn tijd. Halverwege de achttiende eeuw begonnen verschillende grootgrondbezitters met de aanplant van grove dennen op heidevelden. De beweegredenen waren van financiële aard. De woeste gronden brachten nauwelijks iets op. Met geringe investeringen kon daar verandering in gebracht worden. De kosten voor het grove dennenzaad en het zaaien van zaad waren laag en eenmaal in de grond waren er geen verdere kosten meer. Vanaf dat moment groeide het geld letterlijk aan de bomen. En bij grove dennen was de omlooptijd van de bomen relatief kort, zodat met enig geluk de planter al tijdens zijn leven van het volledige rendement van zijn investering kon genieten. Zelfs het noodzakelijke uitdunnen leverde tussentijds geld op. Dat woeste grond geld op moest gaan leveren, werd ingegeven door de theorie van het fysiocratisme: een economische stroming die in Frankrijk halverwege de achttiende eeuw opkwam. In het economische stelsel van deze school stond de productieve functie van de landbouw op de voorgrond. Destijds werd het bebossen van de heide nog als een tussenstadium in

de ontginning gezien. Na een bepaalde omlooptijd zou het bos de grond weer vruchtbaar hebben gemaakt en kon het bos plaats maken voor akkers. De grote vraag naar hout heeft uiteindelijk de omvorming tot landbouwgrond tegen gehouden.

Dat de opbrengsten van de bossen van economisch belang waren, bewijst het testament van Frederik van Reede uit 1808. De heer van Amerongen was ook heer van Middachten. Op dat landgoed had zijn familie al veel bosbouwactiviteiten ontplooid en de bossen rendeerden goed. Ook veel plantsoen van Amerongen kwam van Middachten.⁶⁰ Frederik bepaalde over de bossen van Middachten: 'nadien een groote inkomste deser goederen altoos bestaan heeft in het hakken van Bomen en Hout, en een goede behandeling der gronden waar de Bomen gevallen zijn nodig is [de erfgenaam] verpligt zal zijn om ieder jaar dat hij in de possessie is van dese goederen de gronden waarop de gevalle Bomen hebben gestaan te laten bewerken en op nieuw in te poten, op deselve of nog betere voet als dit thans en altoos geschied is, van welke Bomen en Houtgewasch hij in ieder jaar niet meer zal mogen verkopen of laten vallen als voor de waarde van Drie Duysend Ses Honderd Caroli Guldens en Twintig stuivers het stuk'.⁶¹ Het leidt geen twijfel of Frederik heeft met Amerongen hetzelfde willen bereiken als met Middachten: een uitstekend renderend landgoed dankzij de exploitatie van bossen. De heer van Amerongen is daar inderdaad in geslaagd. De inkomsten van de bossen vormden na zijn dood een steeds groter aandeel in de opbrengsten van het landgoed.

Een ander motief voor de vorming van bossen was de jacht. Extra bos op het landgoed was goed voor de wildstand. Als 'houtvester van den lande van Utrecht' zal hij zeker oog hebben gehad voor dat aspect. De functie van houtvester moet men overigens niet zien als een soort bosbouwer. De houtvester was toezichthouder op de jacht. De jacht stond alleen open voor zogenaamde gekwalificeerden en Frederik had, of beter gezegd zijn ondergeschikten hadden de taak niet-gekwalficeerden te vangen en beboeten.

De bebossing van heide was tevens een modeverschijnsel waaraan een mondaine edelman zich niet kon onttrekken. Het experimenteren met bosbouw was bon ton. De vijfde graaf en gravin van Athlone zullen ook vanuit dat motief aan de bebossing zijn begonnen. De statusoverweging leidde ook tot verfraaiing. De schoonheid van de aanleg zou immers in verband worden gebracht met de eigenaren en makers van het bos zelf. Het bos moest dus niet alleen in economisch opzicht renderen, ook op esthetisch vlak moest het winst opleveren. Het moest een fraai bos worden: een welgemanierd, statig bos met deftige lanen.

Het lanenstelsel in tuinen en parkbossen wordt beschreven in verscheidene traktaten en verhandelingen, waarvan de beroemdste van de Fransman A.J. Dezallier d'Argenville (1680-1765) is. Zijn eerder genoemde *La Théorie et la Pratique du Jardinage* verscheen in 1709 en beleefde vele herdrukken. Het is de bijbel van de baroktuin.⁶² Waar andere traktaten de materie slechts aanraken, gaat Dezallier d'Argenville uitgebreid in op de

stof. In Nederland was het boek wijd verbreid; ook op kasteel Amerongen was een exemplaar aanwezig ('s-Gravenhage 1715). Om een beter begrip te krijgen van de esthetische kanten van lanenstelsels is het noodzakelijk het traktaat van Dezallier d'Argenville op dit punt nader te beschouwen.

Dezallier d'Argenville onderscheidt zes soorten lanen: de overdekte laan, de onbedekte laan, de enkelvoudige laan, de tweevoudige laan, de witte laan en de groene laan. De overdekte laan is aan weerszijden overwelfd door het loof van de laanbomen. De boomkronen grijpen in het midden in elkaar. De zuilenrijen van bomen met hun gesloten bladerdek geven een gevoel van beslotenheid en dergelijke lanen worden vaak vergeleken met het interieur van kathedralen. Om een dergelijke indruk te versterken snoeide men de onderkant van de kronen soms dusdanig bij dat er groene spitsgewelven ontstonden. De overdekte laan werd gewaardeerd om zijn belommering op hete zomerdagen. De onbedekte laan is van boven open. De laanbomen zijn in één vlak gesnoeid. Dezallier d'Argenville deelt lanen met zijdelings taxushagen ook in bij de onbedekte laan. Wanneer zijdelings één rij bomen langs een allée staat, noemt de Franse tuintheoreticus dit een enkelvoudige laan. De bomen zijn soms tot een haag gesnoeid. Bij een tweevoudige laan is aan weerszijden van de allée een dubbele rij bomen geplant, al dan niet in een haag geschoren. Tussen de rijen lopen drie evenwijdige lanen. Alle bomen zijn van dezelfde soort. De witte laan is bedekt met zand en de groene laan is voorzien van kortgemaaid gras.

De lengte van de lanen staat in een bepaalde verhouding tot de breedte. Hoe langer een laan des te breder het wegdek. De lanen moesten zonder uitzondering recht zijn. Het essentiële element dat telkens terugkeert bij Dezallier d'Argenville is uitzicht. Lanen moeten zicht bieden op iets of op zijn minst een perspectivisch verschiep bieden. Binnen de compositie van een park nemen de wegen een centrale plaats in; het wegennet legt de contouren van het ontwerp vast.

In het Amerongse bos vormde de Bergjessteeg de hoofdas. Deze werd zijdelings voorzien van een dubbele rij beuken en is breed. Volgens de genoemde indeling is het een overdekte laan. Vrijwel alle lanen in de aanleg van Frederik Christiaan Reinhard van Reede zijn van het type overdekte laan. Sommige wegen zijn van een singel voorzien, een type dat Dezallier d'Argenville niet heeft gedefinieerd. Dit zijn paden met aan één kant slechts één rij bomen. Op de Amerongse Berg was de diversiteit aan lanen ten tijde van F.C.R. van Reede groter dan nu. De rentmeester die de leiding had over de bebosingswerkzaamheden schrijft over graspaden bij Colombier, dus lanen van het groene type.⁶³ Verder valt af te leiden dat er enkele lanen met hagen aanwezig waren, mogelijk hakhout op houtwallen. Een blik op de militaire kaart van 1790/1800 maakt duidelijk dat, afgezien van het slingerpad, niet werd afgeweken van het principe van de rechte weg. Ondanks het geaccidenteerde karakter van sommige stukken in het bos, heeft men de wegen toch recht gehouden. De gesteldheid van het terrein is niet als uitgangspunt genomen.

De hoofdlanen waren alle beplant met beuk. Ook op deze keuze is het tweeledige aspect van *utile dulci* van toepassing. Laanbomen werden gepoot om uiteindelijk voor de kap verkocht te worden. Het lijkt een basale reden, maar het planten van laanbomen was een effectieve manier om de waarde van de grond ruimschoots terug te verdienen. Een volwassen boom was vele malen meer waard dan de grond waarop hij stond. Het was weliswaar een investering op de lange termijn, maar de investering vereiste in het begin nauwelijks kapitaal en ook voor opslag van het materiaal was men geen geld kwijt. Een gunstige bijkomstigheid was dat men lange tijd van een fraaie allee kon genieten. Verder kon men met het vellen wachten tot de houtprijzen gunstig waren. Duizenden laanbomen groeiden als beleggingsobject uit tot prachtige, volmaakte volwassen exemplaren die menig toeschouwer en eigenaar tot ontroering brachten. Maar bij een hoge houtprijs of financiële nood werden zulke sentimentele gevoelens resoluut opzij gezet en was men meedogenloos in het te gelde maken van deze fiere exemplaren. Ook in het Amerongse bos zijn al veel laanbomen ten prooi gevallen aan kap. Tegenwoordig laat men de bomen tot maximale ouderdom groeien.

De aanplant van laanbomen heeft van alles te maken met het belommeren van de alleëen. De nieuwe bossen bestonden voor een groot deel uit naaldbomen die geen schaduw geven omdat ze geen kroon hebben, zoals loofbomen. Zo zien we in de omgeving van het Berghuis dat de alleëen met een dubbele rij beukenbomen zijn beplant, terwijl veel vakken tussen de lanen met naaldbomen zijn ingevuld. Schaduw was een belangrijk motief bij de beplanting van lanen. Buitenplaatsen waren zomerverblijven en dus had men vaak hinder van de zon. Bomen moesten beschutting en verkoeling bieden. De wandelingen op de lanen moest men onder het gesloten loof van de alleebomen kunnen maken. Werd een wandelaar echter overvallen door een regenbui, dan hadden de bomen een dempende werking op de neerslag.

Naast het economische en praktische aspect, was er ook de factor schoonheid. Het oog, het hart en de ziel moesten evenzeer verlustigd worden. Het stoffelijke van de bomen moest het geestelijke van de mens voeden. De mate waarin het geestelijke van een wandelaar werd gevoed tijdens een verkwikkende wandeling hing vaak af van de soort boom die men gekozen had als allee-boom.

Wilde men zijn lanen belommeren met fraaie bomen en had men geen bezwaar tegen een laag rendement, dan werden in de regel eiken of beuken geplant. De eik werd beschouwd als de mooiste boom, de koning van alle bomen met een majestueuze schoonheid. Vrijwel elke verhandeling over bomenteelst plaatst de eik op de eerste plaats als de meest statige boom en de leverancier van het beste hout.

Eikenbeplanting langs lanen in bossen kwam voor, maar men prefereerde daarvoor toch de beuk. De reden hiervoor was dat de eik onderbegroeiing toe laat en dat deze gewassen de laan kunnen overwoekeren. Dit onderhoudsaspect was niet aan de orde bij de beuk. De beuk heeft een grote ronde kroonvorm met een dicht bladerdek en geeft hierdoor onderbegroeiing nauwelijks kans. Het pad blijft vrij. Beukenhout bracht min-

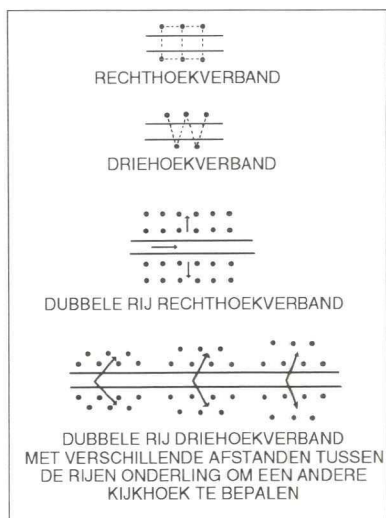
der op dan eikenhout. Het hout is erg gevoelig voor houtworm, maar als brandhout is het ongeëvenaard. Volgens veel boomtelers was een beuk nauwelijks rendabel te kweken. Men raadde een omlooptijd van tachtig jaar aan, nadien zou de boom al geen winst meer opleveren. De beuk had wel als voordeel dat de noten geld waard waren. Uit de noten werd een olie geperst die als lampolie was te gebruiken. Ook werd de olie voor bereiding van spijzen gebruikt. De noten waren geliefd bij varkens en sommige eigenaren van beukenbomen gaven tegen een vergoeding boeren toestemming om in september varkens de nootjes op te laten eten. Het varkensvlees werd daardoor zoeter van smaak. Het esthetische aspect dat bij de beuk hoog gewaardeerd werd, is de schitterende herfsttooi van de boom.

Plantverbanden laanbomen

Wanneer men langs een laan zijdelings slechts één rij bomen plant, heeft men de keuze uit een rechthoek- of een driehoeksverband (afb. 21). Het driehoeksverband werd en wordt het meest toegepast. Wanneer meer dan één rij bomen langs de weg wordt geplant, dan kan aan die zijde ook één van deze verbanden worden toegepast. Bij twee of meer rijen bomen moet men echter rekening gaan houden met het visuele effect vanaf de laan.

Bij een rechthoekverband heeft de passant goed zicht in de dwarsrichting, maar krijgt hij diagonaal nauwelijks een doorkijk. Dit heeft tot gevolg dat de blik van de passant meer geconcentreerd is op de lengterichting, het point de vue aan het einde van de laan. Voor een blik in de dwarsrichting moet hij echt zijn hoofd draaien en dat zal hij niet voortdurend doen. Loopt de laan bijvoorbeeld langs een huis dan garandeert de dwarsrichting juist een beter zicht op het huis, als de passant tenminste de moeite neemt zijn hoofd opzij te wenden.

Bij een driehoeksverband is de diagonale kijkrichting niet geblokkeerd door boomstam-

men. Hierdoor heeft men beter zicht op de omgeving omdat de doorkijken binnen het normale blikveld van de mens vallen. De kijkhoek kan men bepalen door de onderlinge afstand van de rijen bomen te variëren. Hierdoor kan men niet alleen de blik van de passant manipuleren, ook is het mogelijk een ideale kijkhoek te creëren aangepast aan de snelheid van de passant. Hoe sneller de passant zich verplaatst hoe scherper de hoek moet zijn voor een goede

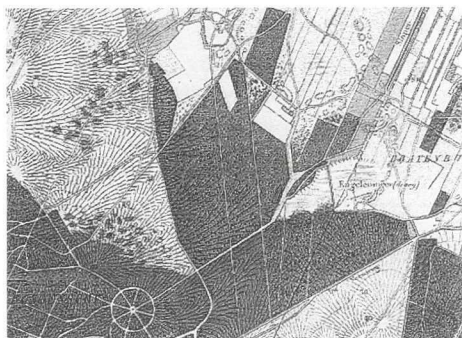
21. Plantverbanden langs lanen. Bij een dubbele rij bomen zijn de zichtlijnen getekend van de meest benadrukte kijkrichtingen. Ontleend aan Overmars, 1987.

doorkijk. Dat betekende dat men voor een laan waarop men zich enkel met een koets of een paard begaf een andere plantafstand van bomen hanteerde dan bij een laan waarop alleen voetgangers flaneerden. De beukenlanen in het oudste gedeelte van het Amerongse bos zijn van een dubbele rij bomen voorzien en in driehoeksverband geplant. De kijkhoek die men hier heeft aangehouden is de ideale kijkhoek vanuit een koets met matige snelheid. De bewoners van kasteel Amerongen die verantwoordelijk waren voor de aanleg van de beukenlanen reden met een koets de berg op.

Bosinrichtingen van bewuste en onbewuste schoonheid

Over de systematische bosaanleg in Amerongen gedurende de negentiende en twintigste eeuw zijn, door de omvang waarin dit is geschied, veel feitelijkheden op te sommen. Aan de andere kant kan de geschiedenis ook compact weergegeven worden, doordat veel van hetzelfde is gebeurd. Er wordt hier volstaan met een korte algemene schets van de ontwikkeling. Daarna wordt binnen het enorme areaal aan bebossing en herbebossing dat in het genoemde tijdvak is ontstaan, gekeken naar de esthetische aspecten die bewust zijn nagestreefd en schoonheid die onbewust is ontstaan. Met de laatste vorm van schoonheid worden beeldbepaalde cultuurhistorische elementen in het landschap bedoeld die een zekere esthetische waarde ontleen aan hun karakteristiek. Een karakteristiek die als gevolg van uiteenlopende factoren is ontstaan.

Bosaanleg geschiedde in de negentiende en begin twintigste eeuw op de nog overgebleven heidevelden van de Heuvelrug die vanuit huis Amerongen gezien als een schil om de achttiende-eeuwse bebossing heen lagen. Het omzetten van woeste grond werd steeds aantrekkelijker door het stijgen van de houtprijzen. Op de heidevelden werd in hoofdzaak de grove den gebruikt als pioniersvegetatie. Deze boom was destijds de enige beschikbare houtsoort die geschikt was voor dat doel. De grove den kan na een oppervlakkige bewerking van de grond gewoon gezaaid worden en gedijt goed op arme gronden. De investeringskosten waren dus laag en het vooruitzicht op rentabiliteit groot. Na 1850 kwam er versnelling in het bebossingsproces van de heidevelden. Als begrazingsterrein voor schapen verloor de heide zijn waarde omdat de schapenhouderij door goedkope wolimporten uit Australië sterk terugliep. Door de komst van kunstmest was men ook niet meer afhankelijk van de schapenmest. Daarnaast groeide de vraag naar mijnhout en eikenschors explosief en werd investeren in bosbouw aantrekkelijker. Voor mijnhout prefereerde men de grove den. Zijn rechte stam vroeg weinig bewerking voor het beoogde doel als stuthout en het hout had de eigenschap hevig te gaan kraken voordat het brak. Deze eigenschap gaf mijnwerkers de gelegenheid te anticiperen op instortingen. Eikenhakhoutcultures werden eveneens opgezet, maar vergden veel bewerking van de bodem. Een voorbeeld van een hakhoutcultuur speciaal opgezet voor het eken van schors stond in de Oude Hoek. Veel van deze cultures werden in het noorden van het landgoed aangelegd, waarschijnlijk om de afstand naar de spoorlijn zo kort mogelijk te houden.

22. Detail van de topografische kaart van 1869. Topografische Dienst Emmen.

De bosvakken die werden aangelegd waren groot-schalig en bevatten opstanden van dezelfde soort. Daar kwam geleidelijk aan verandering in door omvorming van de grove dencultures in cultures van andere naaldhoutsoorten. Deze tweede-generatiebomen hadden door de verbetering van de bodem en kunstmest meer kans om aan te slaan.

Ook ging men meer intensieve grondbewerking toepassen. De grootschalige bosvakken werden doorsneden door een wijdmazig wegenpatroon met rechte lijnen, alles gericht op een zo efficiënt mogelijke ontsluiting. Aanvankelijk werd in wild verband geplant, in het interbellum geschiedde de beplanting in rijen.

De efficiënte ontginning van de heidevelden ging dus gepaard met strakke lijnen. Perceelsgrenzen van vakken die in korte tijd werden bebost werden het liefst met de liniaal op de kaart getrokken. Op grote stukken heide die in één klap verworven waren, kon men dat gemakkelijk doen, niet gehinderd als men werd door gegroeide structuren. Wanneer het terrein grote oneffenheden vertoonde, was in het kader van een efficiënte ontsluiting aanpassing vereist. Deze aanpassing leidde tot typische vormen van inrichting die in eerste instantie door de gesteldheid van het landschap werden bepaald.

Aan de hand van topografische kaarten die vanaf ongeveer 1855 geregeld opnieuw werden gemaakt, is de ontwikkeling van het bosvak op de noordoostelijke helling van de Amerongse Berg te volgen. Het driehoekige bosvak wordt ingesloten door de noordelijke grens van de oude achttiende-eeuwse bebossing met de Manege, de Oude Scherpenzeelseweg en de Prinsenveldse Hogt. Op de eerste topografische kaart van ongeveer 1855 is het vak onbebost. De bebossing vangt aan rond 1868 en wordt gestart vanaf de noordgrens van de oude bebossing met de Manege. In 1869 is de noordelijk punt van de driehoek nog niet voorzien van bomen (afb. 22). Het vak was ingezaaid met naaldhout. Op de uitgave uit 1885 van de topografische kaart is het vak inmiddels volledig bebost en zijn in het gedeelte dat reeds in 1869 bebost was, wegen aangelegd (afb. 23).

Deze wegen liggen parallel aan de noordgrens van het oude bos en worden door twee dwarswegen gesneden. De wegen, of beter gezegd paden, zijn aangelegd om het gebied te ontsluiten omdat de houtopstand al economisch benut wordt. Op een aankondiging van houtverkoop in 1898 staat ver-

23. Detail van de topografische kaart van 1885. Topografische Dienst Emmen.

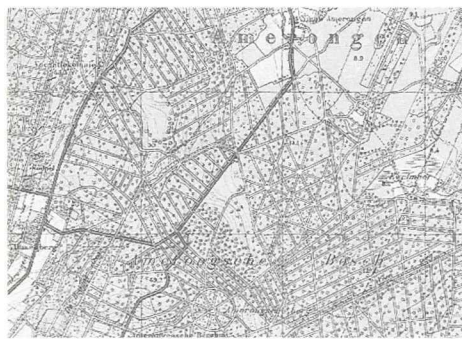

24. Detail van de topografische kaart van 1903. Topografische Dienst Emmen.

meld dat in het Hertenbos sparrendunsel te koop is. Het Hertenbos ligt in dit bosvak. Sparrendunsel is een hoeveelheid jonge dennenbomen die uitgehakt wordt om het bos te dunnen. Dit dunsel werd in Amerongen, mits het de juiste lengte had, gebruikt om tabaksbladeren aan te spijlen. De stokken werden dan in de tabaksschuren gehan-

gen zodat de bladeren konden drogen. Op de aankondigingen stond speciaal aangegeven of het sparrendunsel als tabakspijlen geschikt was. Het Hertenbos was in 1898 al te oud om dit soort dunsel op te leveren. Voor de afvoer van het dunsel waren paden nodig.

De paden liggen evenwijdig aan elkaar en lopen van noordwest naar zuidoost. Deze richting wordt bepaald door de hoogtelijnen van de helling van de Amerongse Berg. Er is een verval van bijna dertig meter over een afstand van ongeveer 400 meter.⁶⁴ Dat maakte het werken in het bos moeilijk en men richtte het padenstelsel dusdanig in dat zoveel mogelijk op hetzelfde hoogteniveau kon worden gewerkt en vervoerd. De twee dwarswegen waren hoofdwegen die als verzamelpunten fungeerden van de bosproducten. Het hout werd dan per paard en wagen afgevoerd. Om weinig last te ondervinden van de steilheid van het terrein moesten de paden op korte afstand van elkaar liggen. Men moest slechts een korte afstand door het bos hoeven lopen met hout om op een 'hoogtelijnpad' te komen. Op de helling had men in 1885 ongeveer om de vijftig meter een horizontaal pad. Bekijken we de topografische kaart van 1903 dan zien we dat er nog meer paden zijn gebaan en dat de afstand tussen twee paden bijna gehalveerd is (afb. 24). Dit is een gevolg van het feit dat het bos kaprijp was. De bosarbeiders namen vroeger geveldde bomen op hun schouder en droegen de stam naar de afvoerwegen. De stammen werden gedragen om schade aan opkomend hout en de stammen zelf te voorkomen.⁶⁵ Echte zware stammen werden met handkracht naar de bosweg gesleept. Dat alles was geen sinecure en zeker niet als men helling op, helling af moest.

25. Detail van de topografische kaart van 1927. Topografische Dienst Emmen.

Daarom werd de afstand naar een 'hoogtelijnpad' in een kaprijp bos nog korter gehouden. Ook een bosweg banen is een vorm van houtkap, waarbij het hout via het al kaal geslagen gedeelte wordt afgevoerd. Ook bij deze vorm van bos kappen op een steile helling geldt dat het handzamer is om de bosweg zoveel mogelijk op hetzelfde hoogteniveau te houden.

In 1927 is het padenstelsel grotendeels verdwenen door kaalslag (afb. 25). Daar de nieuwe opstand die in de plaats is gekomen van het oude bos voorlopig niet geoogst zou worden, is in de jaren na 1927 geen fijnmazig padenstelsel aangelegd. Door mechanisering en andere technieken zal een dergelijke fijnmazig weefsel van paden met veel schering langs de hoogtelijnen en weinig inslag langs de helling, in de toekomst ook niet meer voorkomen. Heden ten dage zijn nog wel paden in het gebied aanwezig die dwars op de helling staan en op slechts 75 meter afstand van elkaar parallel lopen.

Tegenover het gegroeide padenpatroon in het vak met het Hertenbos staat het op de tekenafel gemaakte ontwerp van het Prinseveld. Het Prinseveld ligt ten noorden van het Hertenbos en is vlak gelegen. In 1834 werd dit gebied, dat bij de hofstede Nieuw Amerongen behoorde, onderdeel van het landgoed Amerongen.⁶⁶ Op de eerste topografische kaart van circa 1855 is al een naaldbos aanwezig. De eerste generatie dennen is rond 1900 verdwenen door kaalslag. Op de topografische kaart van 1885 is een groot gedeelte van het bos geveld (afb. 23). Het nieuwe bos van de tweede generatie dennen wordt op een esthetische manier door paden ontsloten. Het vak wordt door twee rasters met elkaar haaks kruisende boswegen opgedeeld. De twee rasters verspringen 45 graden ten opzichte van elkaar waardoor een patroon van geschakelde sterrenbossen is ontstaan. De snijpunten van de lanen zijn in cirkelvorm vergroot. Dit bos zoals het op de kaart van 1903 voorkomt, is in 1940 tegen de vlakke gegaan toen het hout voor de oorlog werd gevorderd (afb. 24). In 1943 was de herbebossing met Japanse lariks voltooid. Het gebied werd toen op een traditionele wijze van wegen voorzien. Ook in andere stukken bos werden sterrenbossen aangelegd door diagonale lanen te trekken door kruispunten van gewoon haaks snijdende boswegen. Al deze structuren zijn thans verdwenen.

Tot besluit

Bebossing op de landgoederen Zuilenstein en Amerongen is vanuit verschillende motieven ondernomen. Bij de bebossing rondom Zuilenstein door prins Frederik Hendrik en Willem van Nassau-Zuylestein waren schoonheid, status en symboliek de belangrijkste drijfveren. Economische motieven waren wel aanwezig, maar ondergeschikt. Bij de beweegredenen voor de bebossingsactiviteiten van Frederik Christiaan Reinhard van Reede op Amerongen telde het esthetische aspect al minder zwaar. De bossen werden aangelegd voor het rendement en voor de verpozing. Statusoverwegingen speelden wel een rol, maar bij de inrichting van het bos werd evenzeer naar de exploitatiemogelijkheden gekeken als de esthetische kant. In de negentiende eeuw kwamen Zuilenstein en Amerongen in een hand. Deze eeuw kenmerkt zich door grootschalige heidebebossing op de twee samengevoegde landgoederen. De nieuwe bossen waren uitsluitend productiebos en aan het esthetische aspect werd nauwelijks meer aandacht geschonken. Het nastreven van schoonheid was bijzaak.

Aan deze houding kwam in de twintigste eeuw een einde toen Amerongen en Zuilenstein weer inkrompen tot kleine buitenplaatsen en de bossen onder het beheer kwamen van Staatsbosbeheer en Het Utrechts Landschap. De bedrijfseconomische factor werd verdrongen door factoren als recreatie en natuurbescherming. Gevarieerde wandelmogelijkheden, het behoud van cultuurhistorisch karakteristieke elementen en het ontwikkelen van een rijke flora en fauna staan nu voorop binnen het beheer van de bossen. Deze doelstellingen betekenen weer een zekere aandacht voor de vormgeving van de bossen. Aandacht voor vormgeving uit het verleden en aandacht voor het nieuwe esthetische ideaal: het 'natuurlijke' bos. Het natuurlijke bos als schoonheidsideaal kan men beschouwen als een erfenis van de romantische beweging. Het natuurlijke bos is een soort verlangen naar weleer. In de huidige maatschappij wordt dit verlangen aangezwengeld door een schuldgevoel dat men de natuur zo heeft laten verarmen. In tegenstelling tot wat men zou vermoeden betekent het creëren van natuurlijk bos niet dat men de natuur zijn gang laat gaan. Met het natuurlijke bos heeft men namelijk een soort museum van de originele natuur voor ogen en dergelijke natuur komt niet spontaan weer terug. De schadelijke elementen die de natuur zo hebben teruggedrongen zijn grotendeels nog aanwezig. Het ontwikkelingsproces naar een natuurlijk bos moet door mensenhanden gestuurd worden. De interactie tussen natuur en mens is dus nog niet voorbij. Natuur en cultuur zijn nog steeds met elkaar verbonden! Alleen de onderlinge betrekking tussen deze twee begrippen is gewijzigd. Stond vroeger de natuur ten dienste van de cultuur, thans staat de cultuur ten dienste van de natuur.

Gebruikte afkortingen

AHA	Archief Huis Amerongen
ARA	Algemeen Rijksarchief
HUA	Het Utrechts Archief
JBOU	Jaarboek Oud-Utrecht
TA	Topografische Atlas
OSK	Oude Situatiekaarten (Genieearchief Dept. van Oorlog)
VTH	Verzameling Tekeningen Hingman (collectie Hingman)

Literatuur

- Aalbers, 1982** ▶ J. Aalbers, 'Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone, kanttekeningen bij de levensfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742', *JBOU*, 1982, 91-136.
- B., 1926** ▶ B., 'Amerongen en Zuylenstein', *Maandblad Oud-Utrecht*, 1 (1926) 34-39.
- Buis, 1985** ▶ J. Buis, 'Historia forestis, Nederlandse bosgeschiedenis, deel 1 en 2', *Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen Landbouwhogeschool Wageningen*, 26 en 27, Wageningen, 1985.
- Burg, Van de, e.a., 1975** ▶ C.J.M. van de Burg e.a., *Het beheer van buitenplaatsen*, scriptie vakgroep Houtteelt, L.H. Wageningen, 1975.
- Bogumil, 1978** ▶ S. Bogumil, 'Die Parkkonzeption bei Rousseau oder die Natur als Lenkung und Ablenkung', in: *Park und Garten im 18 Jahrhundert* (Colloquium der Arbeitsstelle 18 Jahrhundert Gesamthochschule Wuppertal), Heidelberg, 1978.
- Cosquino de Bussy, Le, 1924** ▶ A. le Cosquino de Bussy, 'De beweidning van het bosch ter Elst bij Amerongen', in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot uitgaaf van bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, deel 7, nr I-VI, artikel XXXVIII, 1924, 686-701.
- Court, De la, 1763** ▶ P. de la Court, *Byzondere Aenmerkingen over het aenleggen van Pragtige en Gemeene Landhuizen, Lusthoven, Plantagien en Aenklevende Cieraden*, Amsterdam, 1763.

- Dekker, 1983 ▶ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Stichtse historische reeks, dl 9, Zutphen, 1983.
- Dezallier d'Argenville, 1760 ▶ A.J. Dezallier d'Argenville, *La Théorie et la pratique du jardinage, etc*, Parijs, 1760 (Den Haag, 1711, 1715 en 1739).
- Dubois, 1993 ▶ H. en S. Dubois, *Zonder vaandel, Belle van Zuylen 1740-1805*, Amsterdam, 1993.
- Everdingen, Van, 1984 ▶ L. van Everdingen, *Het Loo, de Oranjes en de Jacht*, Haarlem, 1984.
- Groningen, Van, 1999 ▶ C.L. van Groningen, *De Utrechtse Heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen*. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Zwolle/Zeist, 1999.
- Hallema, 1960 ▶ A. Hallema, 'Jacht, wildstand en bosbouw in de 17de eeuw', *Nederlands Bosbouw Tijdschrift* 32 (1960) 24-31.
- Hamer en Meulenkamp, 1987a ▶ D. Hamer en W. Meulenkamp, 'Nimmerdor en Doolomborg, twee 17e-eeuwse tuinen van Everard Meyster', *Bulletin KNOB*, 86 (1987), 2-14.
- Hamer en Meulenkamp, 1987b ▶ D. Hamer en W. Meulenkamp, *De dolle jonker. Leven en werken van Everard Meyster (ca. 1617-1679)*, Amersfoort, 1987.
- Hopper, 1983 ▶ F. Hopper, 'De Nederlandse klassieke tuin en André Mollet', *Bulletin KNOB*, 82 (1983) 98-115.
- Hunt en De Jong, 1988 ▶ J.D. Hunt en E. de Jong, *De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst/The Anglo-Dutch Garden in the age of William and Mary*, Londen en Amsterdam, 1988 (speciaal nummer van het *Journal of Garden History*, 8 (1988) 184-185).
- Iterson, Van, 1932 ▶ W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*, 2 dln; Leiden, 1932.
- Iterson, Van, 1963 ▶ W. van Iterson, 'Het bos te Elst onder Amerongen en Rhenen', *JBOU*, 1963, 49-60.
- Jagt, Van der, 1976 ▶ J.L. van der Jagt, 'Boswachterij Amerongse berg', *Nederlands Bosbouw Tijdschrift* 48 (1976) 218-224.
- Jong, De, 1993 ▶ E. de Jong, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Amsterdam, 1993.
- Joosten, 1821 ▶ Joosten, E., 'Verhandeling over het hakhout', in: *Verhandelingen van de Maatschappij ter bevordering van de landbouw*, XVI (1821) 1-66.
- Klingen en Litjens, 1985 ▶ L.A.S. Klingen en G.J.J.M. Litjens, *Beheersplan Amerongse Bos 1985-1995*, Stichting Het Utrechts Landschap, De Bilt, 1985.
- Lägers en Prins-Schimmel, 2000 ▶ H. Lägers en M. Prins-Schimmel, 'Leersum, geschiedenis en architectuur'. *Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht*, dl 25, Zeist, 2000.
- Luttervelt, Van, 1949 ▶ R. van Luttervelt, 'De Stichtse Lustwarande'. *Heemschut-serie*, dl 62, Amsterdam, 1949.
- Meischke, 1981 ▶ R. Meischke, 'Het kasteel Zuilenstein te Leersum', in: *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, 270-278.
- Mulder, 1949 ▶ A.W.J. Mulder, *Het kasteel Amerongen en zijn bewoners*, Maastricht, 1949.
- Olde Meierink e.a., 1995 ▶ B. Olde Meierink e.a. (reds.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht, 1995.
- Oosterhuis en Rademaker, 1988 ▶ J.W. Oosterhuis en B.F.M. Rademaker, *Historisch onderzoek naar het beheer van bossen en natuurterreinen. Deelproject 11.1. 19de-eeuwse droge heidebebossing Boswachterij de Amerongse Berg*, Staatsbosbeheer, Utrecht, 1988.
- Overmars, 1987 ▶ W. Overmars, 'Lanen op de grote ontginningslandgoederen', *Groen*, 43 (1987-11), 25-32.
- Post, 1789 ▶ E.M. Post, *Voor Eenzaam*, Amsterdam, 1789.
- Post, 1987 ▶ E.M. Post, *Het land, in brieven*, Amsterdam (herdruk met toelichting van Bert Paasman), 1987.
- Schilthuis, 1857 ▶ G. Schilthuis, *De bewerking, de berekening en het vervoer van het Hout in de Bosschen, inzonderheid in Zuid-Duitsland, benevens eene bijdrage over de Houtteelt in Nederland*, Groningen, 1857.
- Sluyterman e.a., 1914 ▶ K. Sluyterman e.a., *Nederlandsche kasteelen en hun historie*, dl II, Amsterdam, 1914, 69-90.
- Staatsbosbeheer ▶ Staatsbosbeheer, *Beheersplan voor de boswachterij De Amerongse Berg over de periode 1984-1993*, deel 1 inventarisatie, Utrecht, 1985.
- Tholen, 1855 ▶ N.G. Tholen, *Handleiding voor boomkwekers en eigenaren van bosschen in Nederland*, Haarlem, 1855.
- Wijck, Van der, 1983 ▶ H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats, aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn, 1983 (2de druk).
- Wijck, Van der, en Enklaar-Lagendijk, 1982 ▶ H.W.M. van der Wijck en J. Enklaar-Lagendijk, *Zuylestein*, z.pl., 1982.
- Woerdeman en Overmars, 1984 ▶ T. Woerdeman en W. Overmars, 'Parkbossen in de achttiende eeuw', *Groen*, 40 (1984) 19-27, 47-53, 105-111, 315-318.

Noten

- 1 Zie voor meer uitgebreide informatie over de ridderhofstad Zuilenstein en zijn bewoners: B., 1926; Sluyterman e.a., 1914; Luttervelt, 1949; Meischke, 1981; Wijck, Van der, en Enklaar-Lagendijk, 1982; Olde Meierink e.a., 1995; Lägers en Prins-Schimmel, 2000.
- 2 De parforcejacht is een vorm van groot wildjacht waarbij het dier, meestal een hert, door een meute honden wordt opgejaagd en de jagers te paard de achtervolging inzetten. In het jachtgebied zijn verscheidene jagersknechten met honden geposteerd om het dier zoveel mogelijk in een bepaald parcours te houden. Tijdens de drijfjacht houden de ruiters en jagersknechten onderling contact door middel van hoorntsignalen. De jacht gaat vaak met hoge snelheid over lange afstanden tot het dier van uitputting neervalt of zijn vlucht opgeeft.
- 3 De keurvorst Frederik was een zoon van Louisa Juliana van Nassau (1576-1644) en Frederik IV van de Palts (1574-1610). Louisa Juliana was een dochter van Willem de Zwijger en zijn derde vrouw Charlotte van Bourbon.
- 4 Everdingen, Van, 1984, 24-25, 27.
- 5 ARA, VTH, 3039 (Onder dit nummer wordt een serie van negen kaarten betreffende Zuilenstein bewaard!). In Meischke, 1981, wordt de bouwgeschiedenis van het huis aan de hand van deze kaarten en archiefgegevens gereconstrueerd. Een analyse van de kaarten om tot een reconstructie van de geschiedenis van de tuinaanleg te komen, is nog niet ondernomen.

- 6 ARA, VTH, 3035, 'Caerte vande jurisdictie van de Ridderhoff-stee van Zuilensteyn ende het dorp Leersum'.
- 7 ARA, Nassause Domeinraad, 1041.
- 8 ARA, Nassause Domeinraad, 1043.
- 9 ARA, VTH, 3036. Onder dit nummer wordt een serie van drie kaarten bewaard van Zuilenstein met daarop de landerijen van het goed. Eén kaart is ongedateerd, de overige twee dateren uit 1639 en verschillen in schaal. De gedateerde kaarten zijn vervaardigd door J. van Diepenem. De ongedateerde kaart is vermoedelijk ook door deze landmeter vervaardigd en dateert waarschijnlijk uit 1637.
- 10 ARA, VTH, 3036.
- 11 ARA, VTH, 3039. Opmeting van de plantage en huis Zuilenstein door Jan van Diepenem in 1640.
- 12 ARA, VTH, 3039. Kaart van de plantage en huis Zuilenstein in gebonden militairperspectief door Jan van Diepenem in 1641.
- 13 *Hic ver assiduum, atque alienis mensibus aestas* (Vergilius' *Georgica II*, 149). Zie voor uitgebreide informatie over Nimmerdor, Hamer en Meulenkamp, 1987a en 1987b en het boek *Nimmerdor etc.*, Utrecht, gedrukt door Johannes van Paddenburgh, 1667.
- 14 De dichter Joannes Antonides van der Goes (1647-1684) schrijft in zijn gedicht *Landvermaek*: 'Het Mastboomwout, met zijne groene kroonen,/ Kan van de zomervreugd my reets een schets vertoonen.' Geciteerd uit: G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 17de en 18de eeuw in 1000 en enige gedichten*, Amsterdam, 1986, 632. Jonker Arent van Wijnbergen, eigenaar van de buitenplaats Beekhoven (later: Hoogerhuis) bij Amersfoort die in de periode 1637-1647 werd aangelegd, schrijft over zijn park: 'met mastsparrre ende altoos duyrende groene boomen ende pronck huysie verciert, well dubbelt besienswaardigh, alsoo alhier oock selfs in de barre winter een vermaeckelijck ende eeuwichduyrend groen, oft in de lente waer, te vinden is'. Geciteerd uit W.J. van Hoorn, 'Het Hoogerhuis te Amersfoort. Legende en waarheid', *Flehte*, 13 (1981-4), 27.
- 15 Hallema, 1960, 25 en Everdingen, Van, 1984, 20. Dezallier d'Argenville, 1760, 72 noemt het gebruik van sterrenbossen voor de jacht. Bij Berlijn en Potsdam zijn sterrenbossen met observatieposten bekend die in de wildbanen zelf gelegen waren. Zie verder ook Jong, De, 1993, 138.
- 16 Dezallier d'Argenville, 1760, 74.
- 17 De gravure is gemaakt in opdracht van Frederik van Nassau-Zuylestein, graaf van Rochfort, die Zuilenstein van 1710 tot 1738 in bezit had. De afbeelding moet derhalve in 1710 of daarna zijn ontstaan. Stopendaal stierf in 1726. Men gaat er vanuit dat de opdracht werd verstrekt toen Frederik het goed in bezit kreeg. De gravure geeft de aanleg weer zoals die onder zijn vader Willem tot stand gekomen was.
- 18 Zoon van Catharina Bruyns, dochter van de burgemeester van Kleef. Er is wel eens gesuggereerd dat Frederik Hendrik Zuilenstein had gekocht als geldbelegging en met de bedoeling om zijn politieke invloed in Utrecht te vergroten (Luttermvelt, 1949, 61). Dat is zeer onwaarschijnlijk. Het verkrijgen van een jachtslot in een goed jachtgebied speelde een rol en in zijn achterhoofd had de stadhouder waarschijnlijk altijd al het plan om Zuilenstein aan zijn zoon te schenken. Een buitenplaats aanleggen of transformeren is een kwestie van jaren. Pieter de la Court, 1763, 14-19 stelt dat een periode van tien jaar nodig is om een buitenplaats aan te leggen. Frederik Hendrik had die periode nodig om Zuilenstein voor zijn zoon geschikt en waardig te maken. In de tijd dat de transformatie plaatsvond pompte de prins-stadhouder via het vehikel Nassause domeinen juist veel geld in de buitenplaats. Zuilenstein koste alleen maar geld, maar dat geld zou indirect wel ten goede komen aan zijn zoon. De schenking van Zuilenstein in 1640 aan Frederik van Nassau zou de toekomst van deze eerstgeboren zoon veilig stellen.
- 19 Zie Oosterhuis en Rademaker, 1988, 40. De kaart van Bernard de Roy is in 1973 opnieuw uitgegeven bij Canaletto in Alphen aan den Rijn.
- 20 Staatsbosbeheer, 1985, deel 2, kaart 26.
- 21 ARA, OSK U5-12 circa 1789 en OSK, G19-13 circa 1790/1800. Ook op OSK, V10-2 is het sterrenbos zichtbaar, deze kaart is een kopie naar OSK, U5-12.
- 22 De kadastrale kaarten van de Utrechtse gemeenten uit circa 1832 berusten op de kaartenafdeling van HUA.
- 23 Buis, 1985, 782-783.
- 24 Verschillende aankondigingen van houtverkoping in de *Amerongsche Courant*, door de jaren heen geplaatst in de maanden december en januari. Op het Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied-Utrechtse Heuvelrug zijn exemplaren van deze courant aanwezig uit de jaren 1878-1920.
- 25 Iterson, Van, 1963, 57 en Buis, 1985, 132.
- 26 Iterson, Van, 1932, 235 en Buis, 1985, 132.
- 27 Iterson, Van, 1932, 235.
- 28 HUA, AHA, 164-166.
- 29 HUA, AHA, 129.
- 30 Zie voor een meer uitgebreide geschiedenis van het Elster bos: Cosquino de Bussy, Le, 1924 en Iterson, Van, 1963.
- 31 HUA, TA, 2150.
- 32 HUA, AHA, 162.
- 33 HUA, AHA, 3179.
- 34 HUA, AHA, 1794.
- 35 Oosterhuis en Rademaker, 1988, bijlage 9.
- 36 HUA, AHA, 640.
- 37 Overmars, 1987, 27-28.
- 38 Joosten, 1821, 2 e.v.
- 39 HUA, Jachtgerecht 28/1 VA 1308 en in AHA, 646 wordt de rentmeester vergoed voor verteerling van J. Praalder, 146 gulden.
- 40 HUA, AHA, 647.
- 41 HUA, AHA, zie 640-646.
- 42 HUA, AHA, 643.

- 43 HUA, AHA, 492, brief 28 maart 1769.
- 44 HUA, AHA, 492.
- 45 HUA, AHA, 492, 3 september en 25 december 1771
- 46 HUA, AHA, 650.
- 47 HUA, AHA, 652.
- 48 HUA, AHA, 492, 22 maart 1773.
- 49 Zie voor een uitgebreide studie van Belle van Zuylen waarin ook haar relatie met haar nicht aan de orde komt: Dubois, 1993. Over het bezoek, zie 363. De gravin en graaf logeerden niet in Le Pontet maar in een gehuurd huis, ze hadden namelijk zes man personeel bij zich.
- 50 HUA, AHA, 1559.
- 51 Respectievelijk verschenen te Parijs in 1755 en 1758.
- 52 HUA, AHA, 655. In hetzelfde jaar werd voor het eerst ook zaad van de Spitsia, de fijnspar, gekocht.
- 53 Mulder, 1949, 137.
- 54 Mulder, 1949, 136.
- 55 Post, 1987, 15 en 91-92.
- 56 Post, 1789, In het Bosch, 53 en 54.
- 57 Post, 1789, Het Afscheid, 117.
- 58 Post, 1789, Het Afscheid, 113.
- 59 Post, 1789, Het Afscheid, 114.
- 60 Zie over Middachten: Aalbers, 1982. Uit de rentmeesterrekeningen blijkt een keer overduidelijk dat plantsoen uit de kwekerij van Middachten kwam (HUA, AHA, 648). Verder wordt er diverse keren plantsoen per schip uit Arnhem aangevoerd. Aangezien voor dit plantsoen alleen vrachtkosten wordt betaald, zal dit ook van Middachten komen.
- 61 HUA, AHA, 3903.
- 62 Antoine Joseph Dezallier d'Argenville was een ontwikkeld man, die vanuit zijn brede interesse kwam tot het schrijven van een boek over tuinen en parken. Dezallier d'Argenville hield zich beroepsmatig niet of nauwelijks bezig met de tuinkunst. Hij was rekenmeester en koninklijk adviseur en valt derhalve te betitelen als een enthousiaste dilettant. De dilettant werd bij de totstandkoming van zijn boek *La Théorie et la Pratique du Jardinage* bijgestaan door de architect Alexandre Jean-Baptiste Le Blond (1679-1719). Deze bouwmeester was ook geschoold als tuinontwerper en wel door niemand minder dan André Le Nôtre, de ontwerper van het park bij Versailles. Le Blonds aandeel zou zich beperkt hebben tot het tekenen van de illustraties, maar men neemt aan dat de kunstenaar een minder passieve rol heeft gespeeld en dat veel ontwerpen in het boek door hem in samenspraak met A.J. Dezallier d'Argenville tot stand zijn gekomen. In *La Théorie et la Pratique du Jardinage* is de stijl van Le Nôtre als het ware gecodificeerd en wie kon dat beter dan een praktiserende leerling van de meester zelf: Le Blond.
- 63 HUA, AHA, 492, 14 juli 1772.
- 64 De Amerongse Kop met 69,2 meter +NAP is het hoogste punt van de hele Heuvelrug. Het laagste punt is het Egelmeer met 8,2 meter +NAP. Het sterke verval tussen deze twee punten is ontstaan door uitslijting van smeltwater, dat afkomstig was van het ijs dat de stuwwal ooit bedekte.
- 65 Schilthuis, 1857, 107-108 en 111.
- 66 HUA, AHA, 184.